

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Recht, ethiek en de schreeuw van Filoktetes

Wat juristen burgers verschuldigd zijn

van Domselaar, I.

Publication date

2024

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Domselaar, I. (2024). *Recht, ethiek en de schreeuw van Filoktetes: Wat juristen burgers verschuldigd zijn*. Boom.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

The background is an abstract collage of various textures and colors. It features a large black circle in the top left, a vertical strip of brown paper, a grey rectangular block, and a dark grey shape with a white cutout in the bottom right. Three red circles are scattered across the composition. The overall aesthetic is layered and textured.

IRIS VAN DOMSELAAR

RECHT, ETHIEK EN DE SCHREEUW VAN FILOKTETES

Wat juristen burgers
verschuldigd zijn

Boom

RECHT, ETHIEK EN DE SCHREEUW VAN FILOKTETES

RECHT, ETHIEK EN DE SCHREEUW VAN FILOKTETES

Wat juristen burgers verschuldigd zijn

Rede in verkorte vorm uitgesproken
bij de aanvaarding van het ambt
van hoogleraar Rechtsfilosofie en
Beroepsethiek voor Juristen
aan de Universiteit van Amsterdam
op vrijdag 16 februari 2024

door

mr. dr. drs. I. van Domselaar

Boom

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag
Kunstwerk omslag: Emma Levie
Creatief concept: Gabriela Petralia
Opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag

© 2024 I. van Domselaar | Boom (Den Haag)

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet of de repressie-regeling van Stichting Reprorecht dient daarvoor een billijke vergoeding te worden voldaan aan Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het verveelvoudigen en openbaar maken van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave als toelichting bij het onderwijs, bijvoorbeeld in een (digitale) leeromgeving of een reader (art. 16 Auteurswet), dient een regeling te worden getroffen met Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl).

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-94-6212-892-7
ISBN 978-94-0011-400-5 (e-book)
NUR 820

www.boom.nl
www.boom.nl/juridisch

*'Hoogopgeleid zijn in de instrumentele techniek van hun vak kan juristen
vervreemden van de medemenselijkheid die recht moet kenmerken.'*

– E. Hirsch Ballin, *Vrede en recht* (afscheidsrede Tilburg University) 2022.

INHOUD

1	De schreeuw van Filoktetes als opmaat voor een burgergerichte juridische beroepsethiek	9
2	Oog voor de basisbehoeften van burgers	15
3	Ruimte geven aan de ontmoeting	25
4	Streven naar burgerlijke integriteit (of: de jurist als burgervriend)	45
5	Een filoktetische juridische beroepsethiek als realistische ethiek	55
6	Ethische residuen, tragiek, en de rol van de rechtswetenschap	67
7	Conclusie	75

1 DE SCHREEUW VAN FILOKTETES ALS OPMAAT VOOR EEN BURGERGERICHTE JURIDISCHE BEROEPSETHIEK*

‘Papai, a, papapai, apa, apa, papai.’¹ Zo klonk volgens tragediedichter Sofokles de schreeuw van Filoktetes, een van de Griekse strijdkrachten in de oorlog tegen Troje. Filoktetes crepeert van de pijn. Hij is door een giftige slang in zijn voet gebeten, als straf van de godin Chryse omdat hij per ongeluk op haar altaar stond. De wond raakt geïnfecteerd, ettert, stinkt en heelt niet. Filoktetes’ onophoudelijke gekerm gaat door merg en been en ook de geur van zijn wond is onverdraaglijk voor zijn medestrijders. Op bevel van Odysseus wordt Filoktetes daarom alleen achtergelaten op het onbewoonde eiland Lemnos, met enkel zijn onfeilbare pijl-en-boog.

Sofokles laat de *Filoktetes* beginnen nadat de protagonist tien jaar geheel alleen en nog steeds gekweld door pijn op het eiland heeft doorgebracht en Odysseus hem, met hulp van de jonge medestrijder Neoptolemus, wil overhalen alsnog mee naar Troje te gaan. Odysseus heeft van een ziener gehoord dat Filoktetes’ pijl-en-boog noodzakelijk is voor de overwinning op Troje. Hij

* Ik dank student-assistenten Ihlara Bouwman en Olga Kortz voor hun redactionele en onderzoeksondersteuning bij de totstandkoming van deze tekst. Ook ben ik Ruth de Bock dank verschuldigd voor haar waardevolle commentaar. Eventuele onjuistheden komen vanzelfsprekend geheel voor mijn rekening.

1 Sofokles, *Filoktetes*, Amsterdam: International Theatre & Film Books, Toneelgroep Amsterdam 1991 (vertaald door G. Koolschijn), p. 50. In deze tekst zal uit deze Nederlandse vertaling worden geciteerd. Verder is ook gebruikgemaakt van de vertaling van Hugh Lloyd-Jones, zie: H. Lloyd-Jones, *Sophocles*, Cambridge Mass.: Harvard University Press, The Loeb Classic Library 1994.

weet ook dat Filoktetes nooit vrijwillig met hem mee zal gaan. Een list is volgens hem daarom geboden.

De *Filoktetes* werd voor het eerst opgevoerd in Athene, 409 voor Christus, tijdens het jaarlijkse festival van Dionysus. De tragedie bracht een schok teweeg bij het publiek.² Pijn, ziekte, honger, kou, eenzaamheid, onrecht, beschaamd vertrouwen, en verbittering: niet eerder werden menselijk lijden en ervaren onrecht zo direct en invoelbaar tentoongespreid.³ Daarmee vervulde de *Filoktetes* een belangrijke functie van de tragedies in de Atheense democratie. Via dichtkunst, dans en muziek moesten de tragedies bijdragen aan de collectieve, mede door emoties gevoede, gedachtevorming over hoe als samenleving met de *condition humaine* om te gaan.⁴

Op het festival van Dionysus won de *Filoktetes* de eerste prijs. Niet alleen confronteerde de *Filoktetes* de toeschouwer met onverhuld en onverdiend menselijk lijden. De tragedie wierp ook een aantal met dit lijden samenhangende, prangende ethische en politieke vragen op. Hoe op dit lijden te reageren? Welke rol speelt de belichaamde confrontatie met de concrete ander bij de beantwoording van deze vraag? Hoe te balanceren tussen ener-

2 De *Filoktetes* wordt algemeen gezien als Sofokles' ethisch meest complexe tragedie, zie: M.W. Blundell, *Helping Friends and Harming Enemies. A Study in Sophocles and Greek Ethics*, Cambridge: Cambridge University Press 1989, p. 184; L.J. Apfel, *The Advent of Pluralism. Diversity and Conflict in the Age of Sophocles*, Oxford: Oxford University Press 2011, p. 311.

3 M.C. Nussbaum, *Political Emotions. Why Love Matters for Justice*, Cambridge Mass.: Harvard University Press 2013, p. 260. Nussbaum beschrijft (p. 261) hoe de opvoering van de tragedies soms sterkte reacties teweegbracht bij het publiek, en noemt dat bij de aanwezige zwangere vrouwen zelfs soms de weeën opkwamen.

4 Nussbaum 2013, p. 262-263; M.B. McCoy, 'Pity as a Civic Virtue in Sophocles' *Philoctetes*', in: M.B. McCoy, *Wounded Heroes. Vulnerability as a Virtue in Ancient Greek Literature and Philosophy*, Oxford: Oxford University Press 2013, p. 170.

zijds professionele of politieke gehoorzaamheid en loyaliteit en anderzijds de verbondenheid met een ander? En welke ethische grenzen zijn er te stellen aan de taal die gebruikt wordt om anderen te overtuigen en het eigen handelen te legitimeren?

Deze vragen zijn vandaag de dag, vierentwintig eeuwen later, ook relevant voor de gedachtevorming over de relatie tussen recht, ethiek en de rol van de jurist in de huidige rechtsorde. De toelagenaffaire, het Groninger aardbevingsdossier, de schuldenproblematiek, het vraagstuk van de vele uithuisplaatsingen en ondertoezichtstellingen, de soms hardvochtige uitvoering binnen het sociaal domein en het migratierecht: het zijn voorbeelden van rechtspleging waarbij juristen op algemeen niveau in wetgeving en beleid, of in concrete gevallen keuzes maken waarbij fundamentele belangen van burgers in het geding zijn. Ook lezen we geregeld in de media over concrete gevallen waarbij burgers ‘vermorzeld’ dreigen te worden door het rechtssysteem.

Tegen de achtergrond van de *Filoktetes* rijzen de volgende vragen: Zijn juristen bij de keuzes die zij maken voldoende afgestemd op de gerechtvaardigde belangen van burgers? Wat is de ethische waarde van de ontmoeting met de concrete burger bij dergelijke keuzes? Hoe kunnen juristen zich het beste tot de ‘schreeuw’, het potentiële of feitelijke lijden van burgers verhouden? Hoe moeten zij omgaan met de spanning tussen hun feitelijke juridische rol en hun verbondenheid met medeburgers? Welke ethische grenzen zijn er te stellen aan het juridisch taalgebruik? Of, meer in het algemeen: wat zijn juristen burgers van uit beroepsethisch oogpunt verschuldigd?

Als aanzet voor een rechtsfilosofische gedachtevorming over deze vragen, schets ik hieronder de contouren van een filoktetische burgergerichte beroepsethiek voor juristen. Deze

beroepsethiek ziet op de verantwoordelijkheden van juristen in een sociaalliberale rechtsorde ten aanzien van burgers die door hun beslissingen geraakt worden.⁵ Deze beschouwing sluit aan bij de recente ontwikkelingen richting meer responsieve rechtspleging en maatwerk, maar valt hier niet mee samen.⁶ Niet in de laatste plaats omdat een filoktetische beroepsethiek bij deze ontwikkelingen ook kanttekeningen plaatst en de filosofie als relevante discipline op de voorgrond stelt.⁷

Met steeds de *Filoktetes* als belangrijke inspiratiebron, put ik voor de invulling van deze burgergerichte beroepsethiek uit verschillende filosofische tradities. Deze tradities hebben met elkaar gemeen dat zij kritisch zijn ten opzichte van abstracte, rationalistische en atomistische benaderingen van ethiek, recht en rechtvaardigheid. Ze beschouwen deze met elkaar samenhangende domeinen, net als in de *Filoktetes*, als gesitueerde, relationele, en waardegeladen praktijken die mede gebaseerd zijn op een besef van gedeelde menselijke kwetsbaarheid en onontkoombare onderlinge verbondenheid.

-
- 5 Deze benadering biedt dus geen allesomvattende, maar een gedeeltelijke beroepsethiek. De benadering belicht een specifieke dimensie van de juridische beroepsethiek.
 - 6 Het begrip 'responsief recht' is gemunt door Nonet en Selznick, zie: P. Nonet & P. Selznick, *Law and Society in Transition. Toward Responsive Law*, New York: Routledge 2001. In de Nederlandse rechtspraak heeft het begrip responsiviteit postgevat door het pleidooi van Scheltema voor een responsieve rechtsstaat, waarin de burger ervaart dat het recht uiteindelijk om hem draait. Zie hiervoor o.a.: M. Scheltema, 'Bureaucratische rechtsstaat of responsieve rechtsstaat?', *NTB* 2015/9, afl. 37, p. 278-289; M. Scheltema, 'De responsieve rechtsstaat: het burgerperspectief', *NTB* 2019/24, afl. 6, p. 246-253.
 - 7 Vanuit rechtsfilosofisch oogpunt valt te betwijfelen of de roep om maatwerk en responsiviteit, om met Ortlep te spreken, überhaupt 'nieuws onder de zon' is, zie: R. Ortlep, *Redelijkheid en billijkheid in het bestuursrecht*, Deventer: Wolters Kluwer 2020, p. 23-24. Het lijkt bij deze veelgebruikte *buzzwoorden* in ieder geval veelal te gaan om een vorm van rechtsvinding die nauwe verwantschap vertoont met een rechtsopvatting zoals die reeds door Aristoteles werd voorgesteld.

Het plan van aanpak is als volgt. Eerst zet ik de drie met elkaar samenhangende elementen van een filoktetische burgergerichte juridische beroepsethiek uiteen: (1) oog voor de basisbehoeften van burgers, (2) ruimte geven aan de ontmoeting met burgers en (3) streven naar burgerlijke integriteit (of: de jurist als burgervriend). Vervolgens schets ik enkele mogelijkhedenvoorwaarden voor deze burgergerichte beroepsethiek. Ten slotte ga ik kort in op het fenomeen van ‘morele residuen’, van de tragediek van het recht, en de hiermee samenhangende betekenis van de rechtswetenschap voor een burgergerichte juridische beroepsethiek. De rol van de rechtswetenschap vertoont – zo zal ik betogen – op dit punt idealiter verwantschap met de rol van het koor in de Griekse tragedies.

Drie *caveats* vooraf. Allereerst over de term ‘juridische beroepsethiek’. Deze term verwijst in deze bijdrage naar een onderdeel van de praktische filosofie waarin de normatieve reflectie op de rolinvulling van juristen in de samenleving centraal staat.⁸ Ten tweede, de voorgestelde benadering ziet niet alleen op de rolinvulling van de klassieke togadragers (de rechter, de advocaat en de officier van justitie), maar op de praktijk van alle juristen, in alle lagen en domeinen van de rechtspraktijk. Tot slot: deze bijdrage is exploratief van aard. Een heel aantal theoretische en praktische vragen die deze beroepsethiek opwerpt, blijft daarom nog onbeantwoord.

8 Het gaat bij dit begrip dus niet om een positiefrechtelijke analyse van de ‘ethiek met een kleine letter’ zoals vervat in de gedragscodes, met het typische discours van geboden, verboden en plichten gericht op de regulering van het alledaags handelen van juristen, zie: L. Wolcher, *Ethics. New Trajectories in Law*, Oxfordshire: Routledge 2021, p. 1. Zie voor een pleidooi voor een brede, wijsgerige benadering van beroepsethiek die nadrukkelijk moet worden onderscheiden van een exclusieve focus op ‘gedragsrecht’ ook: M.J. Becker, ‘Beroepsethiek als wijsgerige ethiek’, *Ars Aequi* 2022/2, p. 154-157.

2 OOG VOOR DE BASISBEHOEFTE VAN BURGERS

‘Ik beklag hem: zo zonder zorg van enig sterveling, zonder ogen die zijn leven delen, ellendig en altijd alleen, aan een wilde ziekte lijden, wanhopig bij elke nood die er rijst. Hoe toch, hoe houdt hij zich staande?’⁹ Zo klinkt het compassievolle commentaar van het koor, een in de Griekse tragedies belangrijk en veelvoorkomend collectief personage.¹⁰ Het maakt duidelijk dat de schreeuw van Filoktetes niet alleen een uiting is van zijn ondraaglijke fysieke pijn, maar van zijn algehele erbarmelijke toestand.¹¹ Filoktetes lijdt, geheel alleen op Lemnos, al jaren omdat er een tekort is aan eten en drinken, omdat zijn gezondheid en zijn woonsituatie te wensen overlaten en omdat hij verstoken is van sociaal contact. Dit raakt ook aan zijn morele vermogens. Filoktetes is mentaal volledig inbeslaggenomen door pijn, zorgen en stress over zijn toestand. Hij gaat, in de woorden van het koor, ‘onder ongeneeslijke zorgen gebukt’.¹²

Door deze ontberingen centraal te stellen, vraagt de *Filoktetes* de toeschouwer hoe hier als medemens en als samenleving mee om te gaan. Filoktetes’ schreeuw kan in ieder geval moeilijk

9 Sofokles 1991, p. 26.

10 Het koor is een kenmerkend dramatisch element in de Griekse tragedies. Het bestaat vaak uit een relatief homogene sociale groep, variërend van vijftien tot vijftig leden, die voortdurend aanwezig is op het toneel en door middel van dans, zang en rijm een belangrijke rol speelt in het drama, zie: A. Weiner, ‘The Function of the Tragic Greek Chorus’, *Theatre Journal* 1980/32, afl. 2, p. 205-212; H.H. Bacon, ‘The Chorus in Greek Life and Drama’, *Arion. A Journal of Humanities and the Classics* 1994/3, afl. 1, p. 6-24.

11 McCoy 2013, p. 64.

12 Sofokles 1991, p. 27.

worden afgedaan als louter subjectief gejammer, voortkomend uit lichtzinnige, triviale, of toevallige persoonlijke verlangens.¹³ Integendeel, het koor spreekt over zijn lot in objectieve termen, over 'leed van een sterfelijk wezen wiens bestaan een grens overschrijdt'.¹⁴ Juist vanwege de aard en ernst van zijn ontberingen en vanwege het feit dat Filoktetes hiervoor zelf geen verantwoordelijkheid draagt, gaat er een krachtig normatief appel uit van zijn schreeuw. Zowel het publiek als het koor (en zoals we later zullen zien, ook Neoptolemus) begrijpen zijn situatie als schrijnend, als gegronde reden tot zorg en bekommernis.

Zo beschouwd staat de *Filoktetes* aan de wieg van een denktraditie over ethiek en recht die normatief gewicht toekent aan menselijk streven, maar ook aan menselijke kwetsbaarheid.¹⁵ Het uitgangspunt in deze traditie is dat mensen niet alleen capabel

13 Zie voor het onderscheid tussen subjectieve verlangens (*desires*) en objectieve behoeften (*needs*): D. Wiggins & S. Dermen, 'Needs, need, needing', *Journal of Medical Ethics* 1987/13, afl. 2, p. 62. Wiggins en Dermen omschrijven dit verschil als volgt: 'What I need depends not on thought or the working of my mind (or not only on these), as wanting or desiring do, but depends on the way things really are.'

14 Sofokles 1991, p. 26.

15 Een direct verband met de *Filoktetes* is aanwezig in Nussbaums *capability*-benadering. In deze theorie van rechtvaardigheid formuleert Nussbaum een lijst met tien essentiële menselijke vermogens (*capabilities*) die volgens haar noodzakelijk zijn voor een menswaardig bestaan. Nussbaums lijst omvat niet toevallig precies ook die vermogens die Filoktetes ontbeert, zie: M.C. Nussbaum, *Political Emotions. Why Love Matters for Justice*, Cambridge Mass.: Harvard University Press 2015, p. 263; M.C. Nussbaum, *Upheavals of Thought. The Intelligence of Emotions*, New York: Cambridge University Press 2001, p. 416-419. Voor een korte bespreking van Nussbaums theorie tegen de achtergrond van de Griekse tragedies zie: I. van Domselaar, 'Vrijheid als begrensde kwetsbaarheid. Nussbaums theorie van sociale rechtvaardigheid', in: R. Tinnevelt & Y. Denier (red.), *Martha Nussbaum. Filosofie als activisme*, Zoetermeer: Uitgeverij Klement 2015a, p. 116-132.

zijn, maar ook een aantal objectieve basisbehoeften met elkaar delen en hierdoor kwetsbaar en afhankelijk zijn.¹⁶

In de hedendaagse moraal- en politieke filosofie neemt een aantal liberale denkers deze *homme situé* (de gesitueerde, kwetsbare en behoeftige mens) mede als basis voor de claims die burgers ten opzichte van elkaar en instituties hebben.¹⁷ Deze op menselijke basisbehoeften gebaseerde theorieën, zoals die van Reader, Braybrooke, Wiggins, Miller, Doyal en Gough,¹⁸ en in zekere zin ook Nussbaum met haar *capability*-benadering,¹⁹ volgen een duidelijke structuur. Allereerst expliciteren zij een overkoepelend doel waar menselijk leven volgens hen op gericht is. Denk aan een leven in overeenstemming met de menselijke waardigheid. Vervolgens brengen zij op basis van dit doel een aantal objectieve, algemeen menselijke basisbehoeften of *capabilities* in kaart die op het niveau van een drempelwaarde vervuld moeten zijn om dat doel te kunnen bereiken.²⁰ Denk

16 S. Clark Miller, *The Ethics of Need. Agency, Dignity, and Obligation*, New York: Routledge 2012, p. 2.

17 Zie voor deze term *homme situé* als contrasterend met de notie van *homme révê*: D.W.J.M. Pessers, *Menselijke waardigheid en het persoonsbegrip in het recht. Preadviezen voor de Vergadering van de Christen Juristen Vereniging*, Utrecht: Uitgeverij Lemma 2005, p. 35.

18 S. Reader, *Needs and Moral Necessity*, New York: Routledge 2007; D. Braybrooke, *Meeting Needs*, Princeton: Princeton University Press 1987; D. Wiggins, 'Claims of Need', in: T. Honderich (red.), *Morality and Objectivity*, Londen: Routledge 1985; D. Miller, *Principles of Social Justice*, Cambridge Mass.: Harvard University Press 1999; L. Doyal & I. Gough, 'A Theory of Human Needs', *Critical Social Policy* 1984/4, afl. 10, p. 6-38.

19 M.C. Nussbaum, *Creating Capabilities. The Human Development Approach*, Cambridge Mass.: Harvard University Press 2011; M.C. Nussbaum, *Frontiers of Justice. Disability, Nationality, Species Membership*, Cambridge Mass.: Harvard University Press 2006.

20 In het bestek van deze bijdrage blijft de belangrijke discussie over de relatie tussen *needs*, *capabilities* en *rights* en de meerwaarde van het gebruik van deze eenheden ten opzichte van elkaar buiten beschouwing. Er wordt uitgegaan van een pluralistische benadering van rechtvaardigheid en dus van de mogelijkheid om deze eenheden naast elkaar te gebruiken.

aan fysieke en mentale gezondheid, genoeg te eten en drinken hebben, wonen, sociale banden, maar ook aan scholing, werk en recreatie. Wanneer burgers niet boven deze drempelwaarde uitkomen, spreken deze theorieën van daadwerkelijke schade of van morele kosten die een rechtvaardige samenleving moet zien te voorkomen.²¹ Deze theorieën bieden in zekere zin de normatieve grondslag voor een sociaalliberale rechtsorde, waarin burgers naast burgerlijke en politieke rechten ook een scala aan sociale grondrechten toekomt.

In deze denktraditie past ook de kwetsbaarheidstheorie (*vulnerability theory*) van Fineman die recent binnen de rechtstheorie in opmars is gekomen.²² Zij pleit voor meer aandacht voor de menselijke kwetsbaarheid in de conceptualisering van het rechtssubject, als tegenwicht voor de volgens haar alomtegenwoordige klassiek-liberale en neoliberale fictie van de burger als bovenal autonoom en onafhankelijk. In haar woorden: 'Far more representative of actual lived experience and the human condition, the vulnerable subject should be at the center

21 Doyal & Gough 1984, p. 50; Miller 1999, p. 222f, 321; M.C. Nussbaum, 'The Costs of Tragedy. Some Moral Limits of Cost-Benefit Analysis', *The Journal of Legal Studies* 2000/29, afl. 2, p. 1023. Ook hier heeft 'schade' een objectieve betekenis en dit concept moet dus onderscheiden worden van subjectieve gevoelens van lijden, angst, verdriet of pijn.

22 M.A. Fineman, 'The Vulnerable Subject. Anchoring Equality in the Human Condition', *Yale Journal of Law & Feminism* 2008/20, afl. 1, p. 1-23; M.A. Fineman, 'The Vulnerable Subject and the Responsive State', *Emory Law Journal* 2010/60, afl. 2, p. 251-274; M.A. Fineman, 'Vulnerability and Social Justice', *Valparaiso University Law Review* 2019/53, afl. 2, p. 341-370. In Nederland geniet het werk van Fineman nog weinig aandacht. Een belangrijke uitzondering hierop biedt het werk van Sofia Ranchordás in de context van het thema *the digital state*, zie o.a.: S. Ranchordás & L. Scarcella, 'Automated Government for Vulnerable Citizens. Intermediating Rights', *William & Mary Bill of Rights Journal* 2021/30, afl. 2, p. 373; S. Ranchordás, 'Empathy in the Digital Administrative State', *Duke Law Journal* 2022/71, p. 1341-1389.

of our political and theoretical endeavors.²³ Finemans kwetsbaarheidstheorie begrijpt een rechtvaardige samenleving als een responsieve samenleving waarin de centrale instituties ook de inherent kwetsbare dimensie van burgerschap voldoende in acht nemen.²⁴

Genoemde theorieën gaan uit van een empirisch geïnformeerd, realistisch mensbeeld, met aandacht voor basisbehoeften en het waarborgen van een hiermee verbonden drempelwaarde. Hierdoor bieden ze een intuïtief aansprekende normatieve achtergrond voor een burgergerichte juridische beroepsethiek in een sociaalliberale rechtsorde. Zoals ook in de *Filoktetes* tot uitdrukking komt: men hoeft geen ethisch expert te zijn om te weten dat de basisbehoeften van burgers in ethische zin gewicht in de schaal leggen.²⁵ In de woorden van Braybrooke: ‘Needs already have moral force, I want to say *prima facie*, and by the very use of the term.’²⁶

Zodoende kunnen deze theorieën bijdragen aan de (gedachtevorming over) inhoudelijke waardeoriëntatie van juristen in hun alledaagse rolinvulling.²⁷ Meer in het bijzonder bieden deze theorieën aanknopingspunten voor het vraagstuk

23 Fineman 2008, p. 2.

24 Fineman 2008, p. 2; M.A. Fineman, ‘Vulnerability and Inevitable Inequality’, *Oslo Law Review* 2017/4, afl. 3, p. 134.

25 Clark Miller 2012, p. 2. (‘To the minds of many, needs engender some form of normative force, reflecting a widely held intuition that others’ needs affect what we ought, morally, to do.’)

26 D. Braybrooke, ‘Where does the Moral Force of the Concept of Needs Reside and When?’, in: S. Reader (red.), *The Philosophy of Need*, Cambridge: Cambridge University Press 2005, p. 218.

27 Een (dergelijke) materiële waardeoriëntatie wordt in het bestuursrecht bijvoorbeeld bepleit door Ymre Schuurmans c.s., zie: Y.E. Schuurmans, A.E.M. Leijten & J.E. Esser, *Bestuursrecht op Maat* (in opdracht van BZK), Leiden: Universiteit Leiden 2020, p. 84.

welke verantwoordelijkheden voor juristen mogelijk volgen uit de sociale grondrechten²⁸ – een kwestie die in Nederland amper aan de orde wordt gesteld.

Een filoktetische burgergerichte waardeoriëntatie betekent dat juristen bij de invulling van hun rol oog hebben voor de basisbehoeften van burgers. Denk aan de gemeentejurist die moet beslissen over het al dan niet sluiten van een woning van een gezin met kinderen omdat in het huis een wietplantage is aangetroffen. Aan een jurist bij de IND die moet beoordelen of een eventuele afwijzing van een aanvraag tot gezinshereniging leidt tot ‘onbillijkheid van overwegende aard’. Of aan een advocaat die moet beslissen of het proportioneel is om namens de staat in hoger beroep te gaan tegen een burger die door het evident onrechtmatige handelen van de overheid in een mentaal uiterst kwetsbare positie verkeert.²⁹

Vanuit een filoktetische burgergerichte beroepsethiek hoeven juristen bij deze beslissingen en in hun streven naar ‘maatwerk’ of ‘rechtvaardigheid in het individuele geval’, niet terug te vallen op een subjectief criterium zoals de ervaren ‘buikpijn’. Een dergelijke subjectieve rolinvulling zou onwenselijk zijn.³⁰ Juristen kunnen bij deze beslissingen een beroep doen op een

28 Daaronder valt ook artikel 20 van de Grondwet (Gw) waarin het grondrecht van de bestaanszekerheid is neergelegd. In de literatuur wordt kritiek geuit op het feit dat dit grondwetsartikel in de rechtswetenschap en in de juridische doctrine zo weinig aandacht krijgt. Zie hiervoor o.a.: G.J. Vonk, ‘Constitutionele toetsing aan sociale grondrechten. Een nieuwe dageraad voor het grondrecht van de bestaanszekerheid?’, *RegelMaat* 2023/38, afl. 4, p. 283-292; H.D. Tjeenk Willink, *Groter denken, kleiner doen. Een oproep*, Amsterdam: Prometheus 2018, p. 16 (‘[Het] lijkt alsof we van de sociale grondrechten die in 1983 met algemene instemming in de grondwet werden opgenomen geen weet meer hebben.’).

29 Zie voor dit vraagstuk ook: M. Scheltema, ‘Procederen tegen de burger. Maakt het recht van de burger een vijand?’, *NTB* 2023/38, afl. 2, p. 57-58.

30 Zie hiervoor ook hoofdstuk vier.

meer objectieve en voor publieke discussie vatbare redenen.³¹ Een van die redenen is dan dat in een bepaald geval de ondergrens van een menselijke basisbehoefte – of, in de bewoordingen van de Duitse grondwet, een *Existenzminimum* – in het geding is, en daarmee dus mogelijk ook de menselijke waardigheid.³²

Juristen die voor beslissingen staan waarbij een basisbehoefte aan de orde is, stellen zich idealiter dan de filoktetische vraag: heeft de beslissing die ik neem mogelijk tot gevolg dat een burger buiten zijn³³ schuld onder de drempelwaarde van een basisbehoefte uitkomt? Is er bij de beslissing die ik neem, of die wij nemen, sprake van morele kosten die we als sociaalliberale rechtsorde vanuit het oogpunt van de menselijke waardigheid niet van burgers willen vragen?³⁴ Deze filoktetische vraag is in ieder geval steeds aan de orde in die gevallen waarbij juristen beslissingen nemen over burgers die in een uiterst kwetsbare positie verkeren.

Deze vragen hoeven niet iedere keer op het individuele niveau geheel opnieuw uitgedokterd te worden. Mede geholpen

31 Deze theorieën dragen zodoende bij aan een beginselgeleide benadering van responsiviteit en maatwerk en kunnen derhalve de zorg temperen dat de opmars van maatwerk en responsiviteit noodzakelijkerwijs leidt tot meer willekeur. Zie voor deze zorg o.a.: P. de Beer, 'Maatwerk is geen oplossing', *S&D* 2021/78, afl. 5, p. 11-19. Voor een heldere analyse van de verenigbaarheid van op beginselen gebaseerde rechtspleging en ruimte voor maatwerk, zie: P. Westerman, 'De valse tegenstelling tussen uniform en maatpak', *Ars Aequi* 2022/4, p. 274-277.

32 Zie voor een pleidooi voor een model van constitutionele toetsing in Nederland dat ook de sociale grondrechten en een afdwingbaar recht op een bestaansminimum omvat: G.J. Vonk & O. Brinkman, 'Constitutionele toetsing? Jazeker, maar dan ook aan de sociale grondrechten', *NJB* 2022/1595, afl. 24, p. 1918-1919.

33 Het gebruik van mannelijke voornaamwoorden in deze tekst is niet bedoeld om een specifieke genderidentiteit mee aan te duiden, maar eerder voor consistentie en leesgemak.

34 Nussbaum 2000, p. 1023.

door genoemde theorieën en ook door de hierbij aansluitende internationale mensenrechtenverdragen, kunnen in de loop der tijd richtlijnen en vuistregels ontstaan. Met verwijzing naar het ideaal van respect voor de menselijke waardigheid noemt ervaringsdeskundige Rombout bijvoorbeeld al de volgende vuistregels: ‘Geen zwangere vrouwen in de cel gooien, niet de inboedel verkopen van een moeder met kleine kinderen, de uitkering of toeslag niet onthouden aan iemand die dat echt nodig heeft en geen zorg onthouden aan iemand die vanwege psychoses niet echt een “modelburger” is.’³⁵

Genoemde inhoudelijke waardeoriëntatie betekent voor juristen ook dat zij, met inachtneming van de gerechtvaardigde beperkingen van hun specifieke juridische rol, een proactieve rol hebben bij de waarheidsvinding. Het gebruik van het klassieke conceptuele gereedschap van de jurist mag in ieder geval niet het zicht ontnemen op de materiële rechtspositie van burgers. Een filoktetische burgergerichte beroepsethiek stelt zodoende grenzen aan het gebruik van abstracties, ficties en idealiseringen, of aan het beroep op processuele beperkingen bij de inhoudelijke besluitvorming.³⁶ Of, positief gesteld: deze beroepsethiek

35 B. Rombout, *Basisfatsoen. Masterplan voor een wérkelijk sociale samenleving*, Rotterdam: Uitgeverij Douane 2021, p. 37.

36 Zie voor een meer algemene bespreking van de kritiek op het gebruik van abstracties binnen de wijsgerige ethiek en voor het onderscheid tussen abstraheren en idealiseren: O. O’Neill, ‘Abstraction, idealization and ideology in ethics’, in: J.D.G. Evans (red.), *Moral philosophy and contemporary problems*, Cambridge: Cambridge University Press 1987, p. 55-69. Hierin stelt zij onder meer (p. 56) dat het bij kritiek op abstracties (bijvoorbeeld van concrete actoren) veelal niet louter om het abstraheren zelf gaat, maar ook om het idealiseren: ‘the objection is not just that much (too much) that is true of human agents is omitted in some accounts, but that much (too much) that is false of human agents is added.’ Zie voor een kritiek op het rationalistische burgerbeeld dat de overheid veelal hanteert en een pleidooi voor meer aandacht voor het ‘doenvermogen’ van burgers: J.E.J. Prins e.a., *Weten is nog geen doen. Een realistisch perspectief op redzaamheid*, Den Haag: WRR 2017.

beoogt, in de woorden van Nussbaum, recht te doen aan wat burgers ‘daadwerkelijk kunnen doen en zijn’.³⁷ Zeker in die gevallen waar de drempelwaarde van een basisbehoefte mogelijk in het geding is, is het mede aan de jurist om als ‘waarheidsvorsers’ een stap naar voren te doen, naar het concrete geval toe, om zo de positie van de burger goed in beeld te krijgen.

De op basisbehoeften gebaseerde theorieën zijn niet blind voor de risico’s die gepaard gaan met de institutionalisering van aandacht en zorg voor de kwetsbare dimensie van burgerschap. Een van die risico’s betreft *the manner of meeting needs*, de wijze waarop publieke instituties burgers tegemoet treden met het oog op hun basisbehoeften.³⁸ De geschiedenis van het sociaal domein, maar ook de hedendaagse repressieve werking van het sociale zekerheidsstelsel, laten zien dat burgers, juist wanneer zij in een kwetsbare positie verkeren, het risico lopen op een paternalistische, beknellende, respectloze, onrechtvaardige en soms zelfs ook vernederende behandeling.³⁹ Zo constateert Vonk in zijn aanklacht tegen de ‘repressieve verzorgingsstaat’ dat uitkeringsgerechtigden in ruil voor overheidssteun ‘verre-gaande inmenging in hun privéleven moeten aanvaarden en dat

37 Nussbaum 2006, p. 73; M.C. Nussbaum, ‘The Supreme Court 2006 Term Foreword. Constitutions and Capabilities. Perception Against Lofty Formalism’, in: T. Brooks (red.), *Justice and the Capability Approach*, Londen: Routledge 2012, p. 14.

38 Clark Miller 2012, p. 73, 84; M. Ignatieff, *The Needs of Strangers*, New York: Picador USA 1984, p. 16; A. Margalit, *The Decent Society*, Cambridge Mass.: Harvard University Press 1996, p. 280.

39 Margalit 1996, p. 224; D.W.J.M. Pessers, *Big Mother. Over de personalisering van de publieke sfeer* (oratie Amsterdam VU), Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2003; Van Domselaar 2015a, p. 132-133; G.J. Vonk, ‘Repressieve verzorgingsstaat’, *NJB* 2014/2, p. 95-102; G.J. Vonk, ‘De verzorgingsstaat als dystopie moet worden bestreden met zwaarder geschut dan maatwerk’, *RdW* 2023/44, afl. 1, p. 102-106. Zie in internationaal verband o.a.: V. Eubanks, *Automating Inequality. How High Tech Tools Profile, Police and Punish the Poor*, New York: St. Martin’s Press 2019.

zij willekeurige aanwijzingen moeten opvolgen of vernederende behandelingen moeten ondergaan, zonder dat daar een behoorlijk rechtsmiddel tegenover staat.⁴⁰ De ernst van een dergelijke bejegening nemen de op basisbehoefte gebaseerde theorieën uiterst serieus; de waardigheid van burgers wordt daarmee geschonden.⁴¹

Binnen een filoktetische juridische beroepsethiek is dan ook een belangrijk aandachtspunt dat oog voor de kwetsbaarheid, afhankelijkheid en behoeftigheid van burgers niet ten koste gaat van respect voor hun autonomie en voor hun rechten.⁴² Ook in de *Filoktetes* zien we de protagonist niet als willoos voorwerp, maar als iemand die ondanks zijn erbarmelijke situatie toch tot dingen in staat is.⁴³ Mede om die reden laat Neoptolemus uiteindelijk de keuze of Filoktetes mee teruggaat naar Troje aan hemzelf, uit respect.⁴⁴

40 Vonk 2014, p. 99.

41 In de woorden van Clark Miller: ‘the “how” of needs response, that is, the manner in which one meets another’s needs, is no less than crucial to the dignity of the agent’, zie: Clark Miller 2012, p. 73.

42 Om deze reden is het belangrijk het discours van ‘basisbehoefte’ met dat van ‘rechten’ te combineren. Zo komt in het rechtendiscours de noodzaak van respect voor keuzevrijheid en autonomie duidelijker tot uitdrukking. Zie hiervoor o.a.: M.C. Nussbaum, ‘Capabilities and Human Rights’, *Fordham Law Review* 1997/66, afl. 2, p. 296.

43 Nussbaum 2015, p. 408 (‘seeing that he is unable to be active in some part of his life, is fully compatible with observing that in other ways he remains very active’).

44 Nussbaum 2015, p. 408.

3 RUIMTE GEVEN AAN DE ONTMOETING

‘Mij treft echt, treft echt het schreeuwen van iemand die moeizaam zich over zijn pad sleept. Niet ontgaat mij, zwaar, uit de verte, de klank van een man die wordt geteisterd. Duidelijk roept hij.’⁴⁵ Deze scene, waarin het koor wordt geconfronteerd met het lijden van Filoktetes, is een van de vele in de Griekse tragedies waarin het ethisch potentieel van de ontmoeting naar voren komt. In de *Filoktetes* zien we dit thema nog duidelijker terug in de ontmoeting tussen Neoptolemus, de jonge rekrut van Odysseus, en Filoktetes.

Aan het begin van de tragedie staat Neoptolemus voor de lastige vraag of hij zal gehoorzamen aan de opdracht van Odysseus om Filoktetes’ pijl-en-boog via een list te bemachtigen om daarmee de overwinning op Troje veilig te stellen.⁴⁶ Aanvankelijk gaat Neoptolemus in dit plan mee, maar geleidelijk aan groeit zijn twijfel. De echte ommekeer komt wanneer Neoptolemus aanschouwt hoe Filoktetes wordt overvallen door een zeer acute pijnscheut en het uitschreeuwt. Door deze confrontatie wordt Neoptolemus getroffen door compassie (‘ik treur en huil [...] om uw ellende’) en een pijnlijk gevoel van ethisch ongemak.⁴⁷ Neoptolemus beseft nu ten diepste dat Filoktetes zorg en respect verdient en niet louter als instrument gebruikt mag worden voor een politiek doel, de overwinning op Troje.⁴⁸ Na

45 Sofokles 1991, p. 28.

46 J.B. White, ‘Heracles Bow. Persuasion and Community in Sophocles’ *Philoctetes*’, in: J.B. White (red.), *Heracles’ Bow. Essays on the Rhetoric and Poetics of the Law*, Madison: University of Wisconsin Press 1985, p. 3-27.

47 Sofokles 1991, p. 53.

48 McCoy 2013, p. 74.

deze confrontatie kijkt Neoptolemus met berouw terug op zijn eerdere gedrag: ‘Met schandelijke leugens heb ik een man beetgenomen, met list.’⁴⁹

Een filoktetische burgergerichte beroepsethiek legt een belangrijke rol weg voor het ethisch potentieel van de ontmoeting tussen de jurist en de burger. Het gaat dan om de ontmoeting in letterlijke zin – denk aan de zitting bij de rechtbank, aan de hoorzitting tijdens een bezwaarprocedure, aan de gesprekken tussen een advocaat en een cliënt. Dit sluit tot op zekere hoogte aan bij de in het recht neergelegde aanspraken van burgers om in de context van bepaalde procedures in persoon gehoord te worden of aanwezig te zijn.⁵⁰ Maar het gaat ook om de indirecte confrontatie met de burger die (mogelijk) geraakt wordt door een beslissing, zoals via getuigenissen in media, of via de verbeelding in literatuur, films en theater. En, hiermee samenhangend, in meer overdrachtelijke zin, via het gebruik van de verbeeldingskracht en het inlevingsvermogen door de jurist om de positie van een burger scherp te krijgen.⁵¹ Voor de gedachtevorming over het belang van dergelijke ontmoetingen voor de rechtspraktijk put een filoktetische burgergerichte beroepsethiek uit drie ethische tradities die ieder hun geheel eigen licht schijnen op het ethisch potentieel van de ontmoeting.

49 Sofokles 1991, p. 76.

50 In het bestek van deze bijdrage kan geen volledig overzicht gegeven worden van deze aanspraken. Zie voor een helder overzicht van het relevante juridische kader voor het recht op een hoorzitting (en voor het aanwezigheidsrecht): M.J. Voert e.a., *Gevolgen van COVID-19 voor de rechtspraak en kwetsbare rechtzoekenden*, Nijmegen-Leiden-Utrecht: Radboud Universiteit-Universiteit Leiden-Universiteit Utrecht 2022, p. 278-286.

51 Zie hiervoor o.a.: M.C. Nussbaum, *Poetic Justice. The Literary Imagination and Public Life*, Boston: Beacon Press 1997.

Allereerst de aristotelische deugdethiek. In deze traditie komt met name het epistemische belang van de ontmoeting naar voren; het accent ligt op de waarde van de ontmoeting voor het verkrijgen van ethische kennis. Ethische kennis is in de aristotelische deugdethiek bovenal een vorm van adequate waarneming, een kwestie van goed kunnen zien welke factoren in een concrete situatie relevant zijn, welke betekenis daaraan toe te dichten en hoe te reageren.⁵² De confrontatie met het concrete geval is vanuit deze optiek noodzakelijk om juiste beslissingen te nemen.

Emoties spelen hierbij, net als in de *Filoktetes*, een onmisbare rol: zij zijn deel van het ethische gereedschap dat nodig is om waarden te herkennen en te signaleren.⁵³ Zo komt Neoptolemus niet door geïsoleerde rationele beraadslagingen, maar in de emotionele confrontatie met Filoktetes pas tot daadwerkelijk ethisch inzicht. Vanuit deze optiek is ethische kennis uiteindelijk ook altijd doorleefde kennis.⁵⁴

De deugdethiek leert dus dat de ontmoeting tussen juristen en burgers een belangrijke epistemische functie heeft. Deze ontmoeting draagt bij aan de kennis die juristen nodig hebben om juiste beslissingen te nemen. Een goed jurist is, in de woorden van De Bock, dan ook 'geen beslistmachine, geen productietijger, geen bureaucraat, geen regeltoepasser, geen uitvoerende dienst

52 Aristoteles, *Nicomachea Ethica*, Eindhoven: Uitgeverij Damon 2005, 1143b4-b6 (vertaald door C. Hupperts & B. Poortman); McDowell verwoordt dit als volgt: 'Occasion by occasion, one knows what to do, if one does, not by applying universal principles, but by being a certain kind of person: *one who sees situations in a certain distinctive way*', zie: J. McDowell, 'Virtue and Reason,' in: J. McDowell (red.), *Mind, Value and Reality*, Cambridge Mass.: Harvard University Press 1998, p. 73.

53 N. Sherman, *Making a Necessity of Virtue. Aristotle and Kant on Virtue*, Cambridge: Cambridge University Press 1997, p. 26, 42-43. Aristoteles heeft het in zijn definitie van beslissen of oordeelsvorming (*prohairesis*) bijvoorbeeld over 'verlangend denken of denkend verlangen', zie: Aristoteles 2005, 1139b4-b6.

54 Nussbaum 2001, p. 323.

van ‘Den Haag’, geen studeerkamergeleerde en geen taaltechnicus. [Een goed jurist] is vóór alles een persoon, die met de te nemen beslissing recht moet doen aan de mens [...].⁵⁵ Om deze taak goed uit te kunnen voeren, moet een jurist zicht hebben op die mens en zijn situatie en beschikken over een professioneel afgesteld waarnemingsvermogen.⁵⁶ Mede via de ontmoeting en, hiermee samenhangend, het gebruik van de verbeeldingskracht kunnen juristen ‘zien’ welke waarden, rechtsregels en belangen in een concreet geval aan de orde zijn en hoe hierop het beste te reageren.

De tweede relevante ethische traditie is de zorgethiek.⁵⁷ Deze ethiek komt voort uit de feministische filosofie en werpt licht op het belang van de kwaliteit van de *interactie* tijdens een ontmoeting, in het bijzonder de ontmoeting met een van ons afhankelijke ander. Binnen deze ethiek is het uitgangspunt dat veel alledaagse sociale praktijken begrepen kunnen worden als

-
- 55 R.H. de Bock, ‘Grip op kwaliteit. Een model voor inhoudelijke kwaliteit van rechterlijke beslissingen’, in: R.H. de Bock, P.J.P.M. van Lochem & R.A.J. van Gestel (red.), *Kwaliteit als keuze in de rechtspraak, wetgeving en rechtswetenschap*, Deventer: Wolters Kluwer 2015, p. 54. De Bock heeft het hier alleen over de rol van de rechter, maar deze omschrijving is mijns inziens breder toepasbaar.
- 56 Zie hiervoor ook: I. van Domselaar, ‘The perceptive judge’, *An International Journal of Legal and Political Thought* 2018/9, afl. 1, p. 71-87; I. van Domselaar, ‘Moral Quality in Adjudication. On Judicial Virtues and Civic Friendship’, *Netherlands Journal of Legal Philosophy* 2015b/44, afl. 1, p. 24-46; I. van Domselaar, ‘De sixpack van de rechter. Een deugdethische benadering van de rechtspraak’, *RechtStreeks* 2014a, afl. 3/4, p. 62-80.
- 57 C. Gilligan, *In a Different Voice*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1982; N. Noddings, *Caring. A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*, Berkeley, CA: University of CA Press 1982; J.C. Tronto, *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care*, New York: Routledge 1994; N. Noddings, *Starting at Home. Caring and Social Policy*, Berkeley, CA: University of California Press 2002; M. Slote, *The Ethics of Care and Empathy*, New York: Routledge 2007.

maatschappelijk waardevolle relaties, waarin het bieden van afgestemde zorg en aandacht aan van ons afhankelijke anderen een onmisbare ethische activiteit is. In de zorgethiek draait het, in de woorden van Held, om ‘paying attention to, and recognizing the moral relevance and importance of, previously discounted caring practices.’⁵⁸ De ouder-kindrelatie dient dan als prototypisch voorbeeld, maar ook de relatie tussen een mantelzorger en de verzorgde, of een leerkracht en leerling worden in deze context vaak genoemd. In deze zorgrelaties ligt een bepaald – vaak impliciet en vanzelfsprekend – normatief idee besloten over wat de kwaliteit van de interactie zou moeten zijn. Idealiter worden deze relaties gekenmerkt door empathische responsiviteit, aandachtigheid, respect voor de concrete wensen van degene die de zorg ontvangt, en een gevoel van wederzijds vertrouwen.⁵⁹

De kwaliteit van deze interacties draagt niet alleen bij aan de doelen waarvoor deze zorgzame praktijken in het leven zijn geroepen (opvoeden, gezondheid, kennisoverdracht), maar heeft ook een intrinsieke betekenis. Zonder die kwaliteit zou het menselijk leven aan waarde inboeten. Dit is ook in de *Filoktetes* duidelijk terug te zien. Filoktetes bloeit helemaal op als hij merkt dat Neoptolemus op vriendelijke wijze tegen hem spreekt als medeburger, zich om hem bekommert en er, terwijl hij sliep, niet stiekem met de pijl-en-boog vandoor is gegaan. Andersom voelt hij zich zeer verraden wanneer hij er uiteindelijk achter komt dat Neoptolemus hem om de tuin heeft willen leiden. ‘Schaam je je niet naar mij te kijken, je beschermeling, je smekeling. Bruut’,⁶⁰

58 V. Held, ‘The Ethics of Care as Moral Theory’, in: V. Held (red.), *The Ethics of Care. Personal, Political, and Global*, Oxford: Oxford University Press 2006, p. 19.

59 Held 2006, p. 39; Tronto 1992, p. 126-136.

60 Sofokles 1991, p. 61.

zo klinkt Filoktetes' verwijt. Juist vanwege zijn kwetsbare, afhankelijke positie, weegt dit verraad zwaar.

Een van de centrale politieke claims van de zorgethiek is dat een liberale samenleving zorgzame praktijken meer moet waarderen en faciliteren.⁶¹ Ook bepleit een aantal zorgethici dat de zorgethiek een belangrijke aanvullende functie heeft binnen politieke en juridische instituties die traditioneel behoren tot het 'domein van rechtvaardigheid'. Deze instituties zijn veelal gericht op het vaststellen van rechten en plichten van burgers, met bijbehorende abstracte systeemwaarden als formele gelijkheid, algemeenheid en onpartijdigheid.⁶² De zorgethiek biedt dan, zo is de idee, het nodige instrumentarium om ook in deze formele contexten tot op zekere hoogte recht te kunnen doen aan het ethisch belang van de kwaliteit van de interactie tussen professionals en burgers.

Wanneer we deze gedachtegang volgen, hangt de kwaliteit van de rechtspraktijk niet alleen af van de inhoudelijke kwaliteit van de beslissingen van juristen, maar ook van de mate waarin relationele waarden zoals respect, aandacht, empathische betrokkenheid, vertrouwen en zorg een plek hebben in de interactie met burgers. Daarmee werpt deze ethiek licht op het belang van de eerdergenoemde *manner of meeting needs*:⁶³ de wijze waarop juristen in alledaagse interacties omgaan met en zorgdragen voor burgers die zich in een relatief kwetsbare positie bevinden. De zorgethiek laat de ethische waarde zien van het 'zorgwerk' dat vele juristen in hun dagelijkse werk verrichten. Denk aan de sociaal advocaat die vanuit zorg voor een cliënt

61 Held 2006, p. 20-21.

62 Held 2006, p. 25-26. Hoe waardensystemen van 'rechtvaardigheid' en van 'zorg' elkaar precies moeten aanvullen en wat te doen als deze in een concreet geval conflicteren, is onderwerp van debat. Zie ook: Held 2006, p. 15-17.

63 Clark Miller 2012, p. 73, 84; Ignatieff 1984, p. 16; Margalit 1996, p. 280.

in een kwetsbare positie vaak veel meer doet dan het ‘typische’ advocatenwerk. Aan de rechter die op vaardige wijze de gespannen burger ter zitting op zijn gemak stelt. Of aan de notaris die extra zijn best doet om voor cliënten die de Nederlandse taal niet helemaal machtig zijn in ‘klare taal’ te spreken en een op maat gemaakte toelichting te schrijven bij de akte. Dergelijke zorgzame aspecten van de rolinvulling zijn geen versieringen boven op het echte juridische werk: ze vormen een inherent onderdeel van de ethische kwaliteit van de rechtspraktijk.

De kwaliteit van deze concrete relationele, persoonlijke dimensie heeft intrinsieke betekenis, maar draagt mogelijk ook bij aan wat sociaal psychologen het ‘eerlijk-proces-effect’ noemen.⁶⁴ Dit effect zorgt ervoor dat wanneer burgers de interactie tijdens een besluitvormingsprocedure als eerlijk ervaren, dit de acceptatie van de uitkomsten, de tevredenheid over de beslis-sers én het vertrouwen in het rechtssysteem als geheel vergroot.⁶⁵ Het omgekeerde geldt ook: negatieve ervaringen van burgers in de interactie met juristen hebben een negatieve invloed op het

64 J. Thibaut & L. Walker, ‘A Theory of Procedure’, *California Law Review* 1978/66, afl. 3, p. 175; T.R. Tyler & S.L. Blader, ‘How Can Theories of Organizational Justice Explain the Effects of Fairness?’, in: J. Greenberg & J.A. Colquitt (red.), *Handbook of Organizational Justice*, Mahwah NJ: Lawrence Erlbaum Associates Publishers 2005, p. 329-354; T.R. Tyler & Y.J. Huo, *Trust in the Law. Encouraging Public Cooperation with the Police and Courts*, New York: The Russel Sage Foundation 2002.

65 Tyler & Huo 2002. Van den Bos stelt ten aanzien van het onderzoek naar het eerlijk proceseffect in de context van de Nederlandse rechtspraktijk dat ‘Nederlandse burgers die betrokken waren bij rechtszaken over verkeersboetes, strafzaken voor de politierechter of bestuursrechter [aangaven dat zij] meer vertrouwen hadden in rechters in Nederland wanneer zij in hun rechtszaken eerlijk waren behandelend’, zie: K. van den Bos, *Elkaar eerlijk behandelen. Wantrouwen, polarisatie en complotdenken voor zijn*, Den Haag: Boom juridisch 2023, p. 81.

vertrouwen van burgers in juristen en daarmee ook in de juridische instituties en mogelijk ook in de rechtsorde als geheel.⁶⁶

Belangrijk hierbij is dat vertrouwen geen doel op zich is, zoals vaak de suggestie lijkt wanneer wordt verwezen naar ‘het vertrouwen van burgers’ in bepaalde instituties. Vertrouwen is pas waardevol wanneer dat op een zinnige manier correleert met de *betrouwbaarheid* van de institutie, beroepsgroep of persoon die vertrouwd wordt.⁶⁷

De postmoderne ethiek legt, als derde relevante ethische traditie, de nadruk op de ontmoeting als onmisbare tegenkracht voor potentieel onrecht.⁶⁸ Dit komt in de *Filoktetes* nadrukkelijk naar voren in het emotionele schokeffect dat de directe confrontatie met de schreeuw van Filoktetes op Neoptolemus heeft. Het is deze schok die hem echt laat twijfelen, en er uiteindelijk voor zorgt dat Neoptolemus een *breakthrough*⁶⁹ doormaakt, daardoor ethisch volwassen wordt en de juiste beslissing neemt.⁷⁰

In de postmoderne ethiek is de betekenis die Levinas aan de ontmoeting toedicht leidend.⁷¹ Voor Levinas laat de geleefde

66 K. van den Bos, H.A.M. Wilke & E.A. Lind, ‘When Do We Need Procedural Fairness? The Role of Trust in Authority’, *Journal of Personality and Social Psychology* 1998/75, afl. 6, p. 1449-1458; Van den Bos 2023, p. 82.

67 O. O’Neill, ‘Linking Trust to Trustworthiness’, *International Journal of Philosophical Studies* 2018/26, afl. 2, p. 293-300.

68 Deze bespreking van de postmoderne (rechts)ethiek bouwt voort op hoofdstuk 9 uit: I. van Domselaar, *The Fragility of Rightness. Adjudication and the Primacy of Practice* (diss. Amsterdam UvA), dare.uva.nl 2014b.

69 De term ‘breakthrough’ is in dit verband gemunt door Jonathan Glover, zie: J. Glover, *Humanity. A Moral History of the Twentieth Century*, New Haven: Yale University Press 2001. Zie hiervoor ook: Nussbaum 2001, p. 320.

70 Nussbaum 2001, p. 75; A. Hunsaker Hawkins, ‘Ethical Tragedy and Sophocles’ “Philoctetes”’, *The Classical World* 1999/92, afl. 4, p. 341.

71 De postmoderne ethiek, ook wel de ethiek van het deconstructivisme genoemd, kwam in opmars tijdens de derde golf binnen het postmodernisme. In de eerste golf stond de betekenis van het deconstructivisme voor de literatuur centraal en in de tweede golf de betekenis van het deconstructivisme voor de

ervaring van de ontmoeting zien dat ethiek bovenal neerkomt op de oneindige verantwoordelijkheid gehoor te geven aan het gebod van de ander om hem als Ander (*l'Autre*) tegemoet te treden.⁷² Ethiek is voor Levinas niets anders dan uiting geven aan het feit dat een ander die wij niet kennen en waar wij geen persoonlijk belang bij hebben, ons *toch* aangaat.⁷³ Levinas concreteert de betekenis van deze ander als Ander met het beeld van het gelaat (*visage*): het gelaat is uniek, onbepaald, voortdurend veranderend, naakt, weerloos en het houdt ons verantwoordelijk, het dwingt ons tot een respons.⁷⁴ Het gelaat 'is het feit dat een werkelijkheid tegenover mij staat.'⁷⁵

Met deze fenomenologie van de ontmoeting als uitgangspunt, betoogt Levinas dat mensen in hun streven naar controle en beheersing vaak geneigd zijn de Ander te reduceren tot een stabiele betekenis, essentie of concept. Levinas begrijpt deze gelijkstelling als een vorm van geweld: 'Gewelddadigheid en tirannie worden gekenmerkt door het feit dat ze datgene wat ze behandelen, niet in de ogen zien; of om het nauwkeuriger te zeggen: door het feit dat ze er helemaal geen gezicht aan ontdekken.'⁷⁶

filosofie, zie: S. Critchley, *The Ethics of Deconstruction. Derrida and Levinas*, Edinburgh: Edinburgh University Press 2014, p. 3-9.

72 E. Levinas, 'Vrijheid en Gebod', in: *Het Menselijk Gelaat*, Amsterdam: Ambo 2003, p. 114-115. (*Liberté et commandement* 1953, vertaald door A.T. Peperzak).

73 F. Poirié & P. Nemo, *11 gesprekken. Emmanuel Levinas aan het woord*, Kampen: Ten Have 2003, p. 59.

74 Douzinas en Warrington hebben deze fenomenologie van het gelaat mooi omschreven: het gelaat is 'more unique than the leaf on a tree in the spring, more concrete than the species of a genus, more particular than the instance of an essence, more singular than the application of a law', zie: C. Douzinas & R. Warrington, *Justice Miscarried. Ethics, Aesthetics and the Law*, Edinburgh: Edinburgh University Press 1996, p. 119.

75 Levinas 2003, p. 112.

76 Levinas 2003, p. 112.

Tegelijk erkent de postmoderne ethiek het belang van politieke, economische en juridische ordeningen.⁷⁷ Zij ziet de noodzaak van een rechtssysteem dat met behulp van beginselen, regels en onpartijdige procedures de conflicterende claims tussen de vele Anderen in een pluriforme samenleving beslecht.⁷⁸ Om deze reden valt het te begrijpen dat ambtsdragers en professionals, uit naam van Vrouwe Justitia met haar blinddoek, de tranen van de burger soms juist niet zien.⁷⁹

De postmoderne ethiek beoogt desalniettemin dit inherent gewelddadige karakter van ieder systeem, dus ook een rechtvaardig systeem, te temperen door het gebod van de Ander als kritische ethiek steeds in herinnering te blijven roepen.⁸⁰ Vanuit deze optiek is het bijvoorbeeld wenselijk dat wetenschappers, ambtsdragers, professionals en ook burgers gevoelig blijven voor, en blootgesteld worden aan de ontmoeting met de Ander. Ook om zo het 'nee' van de Ander tegen het lijden en tegen 'zijn ellende'⁸¹ te kunnen horen.⁸² In dit verband richt de postmoderne ethiek de schijnwerpers niet toevallig op wat Levinas uitingen van 'kleine goedheid' noemt.⁸³ Dit zijn plotselinge momenten waarbij de 'schreeuw' van de Ander wordt gehoord

77 M.L. Morgan, *Lévinas's Ethical Politics*, Bloomington: Indiana University Press 2016, p. 80.

78 D. Cornell, *The Philosophy of the Limit*, New York: Routledge 1992, p. 105; C. Douzinas, 'Law and Justice in Postmodernity', in: S. Connor (red.), *The Cambridge Companion to Postmodernism*, Cambridge: Cambridge University Press 2004, p. 213.

79 Morgan 2016, p. 80.

80 Morgan 2016, p. 91.

81 Poirié & Nemo 2003, p. 60.

82 Morgan 2016, p. 88. Cornell beschrijft deze confrontatie als volgt: 'The physical moment tells our knowledge that the suffering is not to be, that things should be different. Woe speaks, "go"', Cornell 1992, p. 26.

83 Levinas heeft zich voor zijn idee van 'kleine goedheid' laten inspireren door de roman *Leven en Lot* van Vasili Grossman, waarin dergelijke momenten veelvuldig voorkomen. In die roman spreekt Grossman over 'zinloze vriendelijk-

en een compassievolle reactie spontaan volgt.⁸⁴ Het idee is dat een humane of fatsoenlijke samenleving voldoende ruimte moet laten voor dergelijke ontmoetingen. Ieder systeem heeft omwille van het behoud van haar menselijke karakter altijd een anti-systeem nodig.

Vanuit de postmoderne ethiek bezien, biedt de ontmoeting juristen de gelegenheid om verantwoordelijkheid te nemen voor een beslissing ten opzichte van de concrete burger die hierdoor geraakt wordt.⁸⁵ De confrontatie met de concrete burger is dan aanleiding om de abstracte, bemiddelende concepten van het recht een moment op te schorten en de burger in letterlijke of overdrachtelijke zin in de ogen te kijken. Recht doen is vanuit deze optiek een heikel proces dat neerkomt op het nemen van een 'grondloze' beslissing. Een beslissing waarvoor de jurist zijn toevlucht niet neemt tot of zich verschuilt achter de vermeende dwingende kracht van een regel of concept, maar die mede voortkomt uit een aporetische ervaring, een ervaring van een moment van niet-weten.⁸⁶ Net zoals de confrontatie met Filoktetes tot grote vertwijfeling leidde bij Neoptolemus en uiteindelijk tot een koerswijziging, zo kan ook de confrontatie met een concrete burger een jurist laten twijfelen. Het kan de jurist laten inzien dat er sprake is van juridisch onrecht, of simpelweg uitmonden in een spontane, niet gecalculeerde uiting van medemenselijkheid.

heid' of 'dwaze vriendelijkheid', zie: V. Grossman, *Leven en lot*, Amsterdam: Uitgeverij Balans 2016 (*Zhizn' i sud'ba* 1959, vertaald door F. Slofstra).

84 E. Levinas, *Entre Nous. Essays on Thinking-of-the-Other*, New York: Columbia University Press 2020 (*Entre nous. Essais sur le penser-à-l'autre* 1991, vertaald door M.B. Smith & B. Harshav), zoals ook aangehaald in: L.E. Wolcher, *Law's Task. The Tragic Circle of Law, Justice and Human Suffering*, New York: Routledge 2008, p. 72-73.

85 T.J. de Jong, 'Het paradoxale karakter van de menselijke maat. Een filosofische doordenking', *Ars Aequi* 2023/9, p. 643.

86 J. Derrida, *Force of Law. The 'Mystical Foundation of Authority'*, Londen: Routledge 1993, p. 961.

Vanwege het ethisch potentieel van de ontmoeting dat bovengenoemde ethische denktradities naar voren brengen, is vanuit een filoktetische burgergerichte beroepsethiek een belangrijk vraagstuk of de rechtspraktijk voldoende ruimte biedt aan die ontmoeting. In hedendaagse liberale rechtsordes lijkt de ruimte voor deze ontmoetingen geregeld te ontbreken, juist ook in die delen van de rechtspraktijk waarin burgers zich in kwetsbare posities bevinden, hetzij in sociaaleconomisch opzicht of anderszins.⁸⁷ Dat blijkt ook een belangrijke overeenkomst in recente schandalen, zoals de toeslagenaffaire in Nederland, het Post Office-schandaal in het Verenigd Koninkrijk⁸⁸ en het NAV-schandaal in Noorwegen.⁸⁹ Het betrof schandalen waar grote groepen burgers hard zijn geraakt door juridisch onrecht en waarbij het veelal ook ontbrak aan concrete ontmoetingen tussen juristen en burgers.

Belangrijke factoren voor het beperkte persoonlijke contact tussen juristen en burgers zijn de sturing op efficiëntie en de

87 Zie voor een bespreking van manieren waarop digitalisering van juridische besluitvormingsprocessen de sociaaleconomisch kwetsbare burgers relatief harder treft: Eubanks 2018.

88 In het Post Office-schandaal werd een groep werknemers beschuldigd van fraude in lokale postkantoren, terwijl de werkelijke oorzaak lag in het Post-Office-computersysteem, zie: W.P. Marshall, 'Scandal at the Post Office. The Intersection of law, ethics and politics', *DEESLR* 2022, afl. 19, p. 12-28.

89 De Noorse Arbeids- en Welzijnsadministratie (NAV) interpreteerde Europese (EER, EFTA) socialezekerheidsverordeningen verkeerd, waardoor burgers ten onrechte werden beschuldigd van uitkeringsfraude indien zij tijdelijk verbleven in een ander EER-land. Controlemechanismen ontbraken bij de overheid, en rechtbanken voerden blindelings op de interpretatie van NAV. Dit leidde tot grote financiële problemen bij burgers, zie: T. Bekkedal, 'The Internal, Systemic and Constitutional Integrity of EU Regulation 883/2004 on the Coordination of Social Security Systems. Lessons from a Scandal', *Oslo Law Review* 2020/7, afl. 3, p. 149-152. Het schandaal wordt in het rapport van de Commissie van Venetië vergeleken met de toeslagenaffaire, zie: European Commission for Democracy through Law, *The Netherlands Opinion on the Legal Protection of Citizens* 2021, p. 9.

hiermee samenhangende automatisering van werkprocessen en besluitvorming.⁹⁰ Bij geautomatiseerde besluitvorming is er nauwelijks ruimte voor de dyadische ik-jij-relatie⁹¹ of interactie, of voor de verbeeldingskracht van de jurist, maar louter voor een ‘IT-burger’, of zelfs een IT-IT-transactie, met de computer als beslisser en de burger als geabstraheerd datapunt.⁹² Groot-schalig juridisch onrecht heeft zo langdurig kunnen plaatsvinden, zonder dat de burger is gezien, zonder dat zijn ‘nee’ of, in meer filoktetische termen, zijn ‘smeebede’⁹³ daadwerkelijk is gehoord, laat staan beantwoord. Over de omgang met haar smeebede zegt een van de gedupeerden van de toeslagenaffaire: ‘Ik had zelfs handmatig brieven geschreven, maar ze [de Belastingdienst] zeiden: “jullie hebben nooit gereageerd, je hebt nooit gereageerd.” Nadat ik mijn dossier terugkreeg, zag ik ook mijn handmatige brief terug waarin ik ging smeken van: ik heb drie kinderen, laat mij alsjeblieft wat overhouden om mijn kinderen eten te geven.’⁹⁴

90 B.M.A. van Eck, *Geautomatiseerde Ketenbesluiten & Rechtsbescherming* (diss. Tilburg), tilburguniversity.edu 2018; B.M.A. van Eck, M.A.P. Bovens & S. Zouridis, ‘Algoritmische rechtstoepassing in de democratische rechtsstaat’, *NJB* 2018/11, afl. 40, p. 3008-3017; L.M. Koenraad, ‘Empathisch bestuursrecht’, *NTB* 2021/6, afl. 3, p. 137-142.

91 De term ‘ik-jij-relatie’ is gemunt door Martin Buber, *Ik en Jij*, Utrecht: Uitgeverij Bijleveld 2023 (*Ich Und Du* 1923, vertaald door M. Storm).

92 N.A. Smuha, *The human condition in an algorithmized world. A critique through the lens of 20th century Jewish thinkers and the concepts of rationality, alterity and history*, Leuven: Institute of Philosophy KU Leuven 2022, p. 38; O. Brinkman & G.J. Vonk, ‘De menselijke maat’, *S&D* 2022, p. 36.

93 In de *Filoktetes* wordt Filoktetes een aantal keer als smekeling aangeduid (ook door hemzelf).

94 Parlementaire enquêtecommissie Fraudebeleid en Dienstverlening, Verslag van een openbaar verhoor: mevrouw D. Gonçalves Tavares 6 september 2023, p. 16-17.

Kortom, een filoktetische burgergerichte beroepsethiek benadrukt om verschillende redenen het belang van de ontmoeting tussen juristen en burgers en put hiervoor uit verschillende ethische denktradities. Eén reden die duidelijk tot uitdrukking komt in de postmoderne ethiek is de veronderstelling dat fysieke nabijheid juridisch onrecht kan temperen. Inderdaad blijkt soms uit getuigenissen van juristen dat zij de betekenis van het eigen handelen pas ervaren in directe confrontatie met een burger of, andersom, dat deze betekenis aan hen is ontsnapt door het ontbreken van een dergelijke confrontatie.⁹⁵

Ook de sociale psychologie suggereert dat fysieke nabijheid een significante rol speelt in hoe mensen zich tot anderen verhouden en gedragen.⁹⁶ Tegelijk is het geen uitgemaakte zaak op welke wijze en onder welke condities de *brief encounters* tussen juristen en burgers daadwerkelijk een temperende werking hebben op juridisch onrecht. Te meer omdat gangbare invullingen van de juridische rol met een beroep op waarden als onpartijdigheid en neutraliteit er juist mede op gericht zijn om aan deze 'ethiek van de nabijheid'⁹⁷ voorbij te gaan.

95 Officier van justitie Disa Jironet vertelt in haar boek *Misdaad en Mededogen* heel gedetailleerd hoe het feit dat zij met een verdachte een open gesprek kon hebben en hem 'als mens kon zien' doorslaggevend is geweest voor haar keuze in deze specifieke zaak de verdachte 'te matsen' en de kans op een veroordeling van de verdachte te laten gaan, zie: D. Jironet, *Misdaad en mededogen. Op zoek naar de mens in het Nederlandse strafrecht*, Amsterdam: Ambo/Anthos 2020. In het bestek van deze bijdrage is geen ruimte voor een uitgebreid overzicht en bespreking van dit type 'anekdotische bewijs'.

96 S. Milgram, 'Some Conditions of Obedience and Disobedience to Authority', *Human Relations* 1965/18, afl. 1, p. 65; C. Wildermuth, C.A. Mello e Souza & T. Kozitza, 'Circles of Ethics. The Impact of Proximity on Moral Reasoning', *Journal of Business Ethics* 2017/140, p. 17-42.

97 P. Nortvedt & M. Nordhaug, 'The principle and problem of proximity ethics', *Journal of Medical Ethics* 2008/34, afl. 3, p. 156-161.

Vanuit een filoktetische beroepsethiek is daarom ook een belangrijk aandachtspunt of juristen in voldoende mate ontvankelijk zijn voor de ontmoeting en de normativiteit die daarin besloten ligt. De afgelopen jaren is deze vraag, tegen de achtergrond van de toeslagenaffaire, met name opgekomen in het bestuursrecht. Een veelgehoord geluid is dat overheidsjuristen en bestuursrechters meer oog moeten hebben voor het feit dat rechtstoepassingen in een concreet geval soms een ontwrichtend effect hebben op het leven van burgers.⁹⁸ Zij moeten zich onder de noemer van ‘responsiviteit’ en ‘maatwerk’ nadrukkelijker met de mogelijke schrijnendheid van rechtspleging verstaan, door bijvoorbeeld ter zitting (meer) door te vragen, door zich meer in te leven of door de toepasselijke wettelijke bepalingen of beleidsnormen een moment op te schorten en deze dus niet zonder meer als dwingend te zien.⁹⁹

Het vraagstuk of juristen zich voldoende ontvankelijk tonen voor de ontmoeting met burgers en voor de normativiteit die daarin verscholen ligt, speelt natuurlijk niet alleen voor overheidsjuristen of bestuursrechters. Deze kwestie speelt voor alle juristen die beslissingen nemen met mogelijk ingrijpende gevolgen voor burgers. Denk bijvoorbeeld aan advocaten die bedrijven en overheidsinstanties bijstaan in procedures tegen burgers. Burgers verkeren in deze procedures vaak in een kwetsbare positie, omdat fundamentele belangen als gezondheid, veiligheid of sociale zekerheid in het geding zijn. Ze zijn ook kwetsbaar omdat

98 Zie hiervoor o.a.: K. Geertsema e.a., ‘Ongekend onrecht in het vreemdelingenrecht’, *NJB* 2021, afl. 14, p. 1046-1053; R. Oomkens e.a., *Hardvochtige effecten op burgers door knelpunten in (uitvoering) wet- en regelgeving binnen de sociale zekerheid*, Zoetermeer: Panteia 2022.

99 Zie hiervoor o.a.: Koenraad 2021; L. van den Berge, ‘Bestuursrecht na de toeslagenaffaire. Hoe nu verder? Over het rechtskarakter van het bestuursrecht’, *Ars Aequi* 2021/11, p. 987-995.

er in de context van een juridische procedure of onderhandeling vaak sprake is van een asymmetrische verhouding tussen de bedrijven of (semipublieke) overheidsinstellingen enerzijds, en de getroffen burger(s) anderzijds. Rechtspersonen als bedrijven en (semipublieke) overheidsinstellingen hebben bijvoorbeeld het eeuwige leven en een aanzienlijke oorlogskas; burgers niet. Burgers krijgen stress en ervaren ongeluk door dergelijke procedures; rechtspersonen niet.¹⁰⁰

In deze context rijst soms het beeld van advocaten die, vergelijkbaar met Odysseus' hoogst instrumentele benadering van Filoktetes, de betrokken burger bovenal zien als een object dat moet worden beheerst, gemanaged of overwonnen door middel van spitsvondig, formalistisch taalgebruik, zwijgcontracten, eindeloos traineren en uitputtende onderhandelingen. In plaats van de burger tegemoet te treden als iemand die ook aanspraak maakt op zorg en respect, tonen de advocaten zich in ruil voor een royaal uurloon zeer ijverig in een strijd *tegen* de burger tot dat deze opgeeft, verliest of met minder genoegen neemt dan waar hij recht op heeft.¹⁰¹ Een gedupeerde van de Groninger aardbevingen vertelt aan de parlementaire enquêtecommissie hoe zij de houding van de advocaten van de NAM heeft ervaren: 'Eigenlijk heb ik er geen woorden voor. Het enige dat ik erbij kan zeggen, is dat ze gewoon in een ander universum zitten, dat het voor hen een soort van spel is. [...] Zij kunnen gewoon net zolang doorgaan tot ze bij wijze van spreken een ons wegen. Zij gaan

100 I. van Domselaar & R.H. de Bock, 'The case of David vs. Goliath. On legal ethics and corporate lawyering in large-scale liability cases', *Legal Ethics* 2023/26, afl. 1, p. 76-85.

101 Van Domselaar & De Bock 2023, p. 76-85.

's avonds terug naar hun veilige huis, slapen in een lekker bed. En dat er iemand tegenover ze volledig kapotgaat? Ja....'¹⁰²

Of juristen voldoende gehoor geven aan de normativiteit die besloten ligt in de ontmoeting met burgers raakt aan de relatie met de betrokken burger(s). Burgers kunnen vanuit een 'moreel reactieve houding' gegronde redenen hebben om verontwaardigd te zijn, of om zich verraden of niet gerespecteerd te voelen.¹⁰³ Het raakt ook de relatie tussen juristen onderling, zo laat bijvoorbeeld de verontwaardiging van migratie-advocaten over de hardvochtige beslissingen en de formalistische redeneringen van de 'IND-machinerie' zien.¹⁰⁴ De ontvankelijkheid van juristen voor de ontmoeting met de burger, raakt, ten slotte, ook de rechtsorde als geheel. Het goed functioneren van deze rechtsorde is afhankelijk van het vertrouwen dat burgers hebben in juristen, juridische instituties en het recht. Dit vertrouwen kan

102 Parlementaire enquêtecommissie Aardgaswinning Groningen, Verslag van een openbaar verhoor: mevrouw A. Heite 1 juli 2022, p. 17. Mevrouw Heite verklaart in dit verhoor (p. 17) ook over haar indruk over de houding van de landsadvocaat die namens het Instituut Mijnbouwschade Groningen tegen burgers in aardbevingsschadezaken optreedt: 'ook daar staat een gedupeerde kansloos tegenover een landsadvocaat die zo veel experts uit de kast kan toveren als hij wil en, bizar genoeg, eigenlijk betaald met ons belastinggeld diezelfde burger gewoon kapot kan procederen. Het fenomeen is eigenlijk niet veranderd.' Een soortgelijk beeld wordt geschetst door de Groninger Bodem Beweging dat op hun website concludeert: 'het IMG spaart kosten noch moeite (net als de NAM destijds) om de zaak te winnen; het motto lijkt te zijn: liever 10.000 euro extra kosten dan de gedupeerde 1.000 schade vergoeden.' Zie: 'De strijd van de gedupeerde tegen het IMG', *groninger-bodem-beweging.nl*.

103 P.F. Strawson, 'Freedom and Resentment', in: P.F. Strawson (red.), *Freedom and Resentment and Other Essays*, Londen: Routledge 1974, p. 1-28.

104 B. Wegelin, J.A. Nijland & I. Oomen, *Ongehoord onrecht in het vreemdelingenrecht*, Amsterdam-Den Haag: VAJN-SVMA 2021.

door de invulling die juristen geven aan de genoemde ontmoetingen een flinke knauw krijgen.¹⁰⁵

Aandacht voor het ethisch potentieel van de ontmoeting betekent niet dat het abstracte ‘rechtvaardigheidsdenken’ en de bijbehorende rechtsstatelijke waarden als algemeenheid, formele gelijkheid, en rechtszekerheid vervangen moeten worden door bijvoorbeeld het ideaal van een ‘empathische’ of ‘zorgzame’ rechtsorde. Het betekent evenmin dat de trend van informalisering in de rechtspraktijk en het centraal stellen van het persoonlijke contact, bijvoorbeeld in de vorm van mediation, keukentafelgesprekken of telefonische bezwaaraafhandeling, als onderdeel van een ‘passende aanpak’ zonder meer wenselijk zijn.

Zo waarschuwt de postmoderne ethiek dat ieder systeem, dus ook een responsief systeem, met bijvoorbeeld van bovenaf georganiseerde uitingen van de eerdergenoemde ‘kleine goedheid’, met argusogen bekeken moet worden.¹⁰⁶ Ook een responsief systeem kan voorbijgaan aan concrete burgers. Wordt de burger in een dergelijk systeem wel voldoende gerespecteerd? Is er genoeg ruimte voor de vraag of een burger wel behoefte heeft aan een informele afhandeling en wordt de burger gewezen op de beschikbare rechtsmiddelen?

Ook wijst de postmoderne ethiek op het risico dat allerhande geïnstitutionaliseerde manieren om het systeem te ‘verzachten’ of ‘prettiger’ te maken, feitelijk kunnen gaan functioneren als maskerade waarmee het inherente ‘gewelddadige’ moment van

105 Van den Bos 2023, p. 82; Hirsch Ballin 2022, p. 196; J.E. Hulst, *Experimental legal studies on perceived procedural justice and trust in law and society* (diss. Amsterdam VU) 2017.

106 Wolcher 2008, p. 72-73.

rechtstoepassing uit het zicht raakt.¹⁰⁷ Een burger kan zich net als Filoktetes goed verraden voelen wanneer een uiterst ‘prettige’ ontmoeting uitmond in een snoeiharde beslissing. Daarnaast wordt responsieve rechtspleging mogelijk ‘zo aangenaam’ dat we bijna zouden vergeten dat het veelal gaat om publieke machtsuitoefening waartegen burgers zich effectief moeten kunnen verweren.¹⁰⁸

Deze spanningen en vraagstukken laten zien dat voor een filoktetische beroepsethiek de verhouding tussen de ‘ethiek van de rechtvaardigheid’ en de ‘ethiek van de ontmoeting of van de nabijheid’ in de alledaagse rechtspraktijk nog geen uitgemaakte zaak is.¹⁰⁹

107 Wolcher 2008, p. 68. Zie voor een soortgelijke kritiek in de context van de discussie over ‘maatwerk’: Vonk 2023, p. 102.

108 L. van den Berge, ‘Responsief bestuursrecht’, in: L. van den Berge e.a. (red.), *Maatwerk in het bestuursrecht. Preadviezen (VAR Vereniging voor Bestuursrecht, nr. 164)*, Den Haag: Boom juridisch 2020, p. 24-26. Dit sluit aan bij de zorg van Nonet en Selznick dat een responsief rechtssysteem kan onttaarden in een repressief systeem, zie: Nonet & Selznick 2001, p. 117. Zie voor dit punt ook: I. van Domselaar, “Plain” legal language by courts. Mere clarity, an expression of civic friendship or a masquerade of violence?, *The Theory and Practice of Legislation* 2022a/10, afl. 1, p. 109-110.

109 Deze spanning wordt ook gethematiseerd in andere professionele praktijken zoals in de zorg, zie hiervoor bijvoorbeeld: Nortvedt & Nordhaug 2008.

4 STREVEN NAAR BURGERLIJKE INTEGRITEIT (OF: DE JURIST ALS BURGERSVRIEND)

‘Alles staat je tegen, als je je aard verloochent en doet wat niet bij je past.’¹¹⁰ Zoals we al zagen, ervaart Neoptolemus weerstand bij de opdracht die hij van Odysseus krijgt om Filoktetes met zijn pijl-en-boog door middel van een list mee te krijgen naar Troje. Hij worstelt met de vraag of hij het gezag, het bevel van zijn superieur moet gehoorzamen. ‘Als ik het pijnlijk vind om iets te horen, Odysseus, voel ik ook afschuw om het uit te voeren. Het ligt niet in mijn aard naar laffe trucs te grijpen.’¹¹¹

Toch weet Odysseus Neoptolemus snel in het gareel te krijgen.¹¹² Odysseus stelt de jonge en onervaren Neoptolemus op vaderlijke toon gerust: ‘Eerlijk tonen we ons weer een andere keer. Geef je zelf nu zonder schaamte aan mij voor een kort deel van de dag. Dan mag je in het vervolg de meest rechtschapen mens op aarde heten.’¹¹³ Neoptolemus zwicht: ‘Vooruit, ik doe het. Ik leg alle schaamte af.’¹¹⁴

Hierna zijn we toeschouwer van de innerlijke worsteling en morele groei die Neoptolemus doormaakt, die uiteindelijk uitmond in zijn beslissing juist ongehoorzaam te zijn.¹¹⁵ Door dit

110 Sofokles 1991, p. 59.

111 Sofokles 1991, p. 23.

112 M.W. Blundell, ‘The ‘Phusis’ of Neoptolemus in Sophocles’ *Philoctetes*’, *Greece & Rome* 1988/35, nr. 2, p. 138; Hunsaker Hawkins 1990, p. 343.

113 Sofokles 1991, p. 21.

114 Sofokles 1991, p. 23.

115 Sofokles 1991, p. 78. Zie voor een bespreking van ethisch ongemak als thema in de *Filoktetes*: E. Allen-Hornblower, ‘Moral Disgust in Sophocles’ *Philoctetes*’, in: D. Lateiner & D. Spatharas (red.), *The Ancient Emotion of Disgust*, New York: Oxford University Press 2016.

dilemma van Neoptolemus zo centraal te stellen, is de *Filoktetes* ook te begrijpen als een beroepsethisch laboratorium voor onderzoek naar de vraag: hoe om te gaan met de spanning tussen de specifieke eisen van een professionele of institutionele rol en meer algemene ethische maatstaven? Hoe in ethisch opzicht ‘heel’ of integer te blijven in de professionele rol die men vervult?

Deze kwestie speelt ook voor de hedendaagse jurist. Denk aan een officier van justitie die moet afwegen of hij de van hogere hand gegeven opdracht uitvoert om demonstranten preventief te arresteren. Denk aan de fiscaal adviseur die twijfelt of hij met zijn team gehoor wil geven aan de opdracht van een grote cliënt om ‘innovatieve en agressieve’ structuren te bedenken om zo de belastingdruk voor het bedrijf te minimaliseren. Of denk aan een senior bedrijfsjurist die zich afvraagt wat hij moet doen nu het bedrijf waarvoor hij werkt – in weerwil van zijn adviezen – al lange tijd onvoldoende maatregelen neemt om de blootstelling van werknemers aan gevaarlijke stoffen te verminderen.

Dergelijke vragen zijn een belangrijke motor achter de theoretische beroepsethiek, een relatief jonge academische discipline die in de tweede helft van de vorige eeuw serieus postvatte. Kenmerkend voor deze discipline is de scepsis over het gemak waarmee alledaags professioneel handelen wordt gerechtvaardigd met een beroep op een rol en waarmee kritiek op dit handelen vaak wordt afgedaan met een simpele verwijzing naar die rol.¹¹⁶ Anders gesteld: de theoretische beroepsethiek heeft een zeker wantrouwen ten opzichte van professionele en institutionele

116 Zie hiervoor o.a.: R. Wasserstrom, ‘Roles and Morality’, in: D. Luban (red.), *The Good Lawyer. Lawyers’ roles and lawyers’ ethics*, Totowa NJ: Rowman & Allanheld 1983; Becker 2022.

praktijken waarin, in de woorden van Luban, het ‘institutioneel excuus’ floreert.¹¹⁷

Dat dit institutionele excuus voor de theoretische beroeps-ethiek nooit vanzelf spreekt, komt mede door het besef dat ambtsdragers en professionals zoals artsen, verplegers, ambtenaren en rechters een belangrijke faciliterende en legitimerende rol hebben gespeeld bij de vormgeving en uitvoering van de nazi-ideologie tijdens de Tweede Wereldoorlog.¹¹⁸ Om met Arendt te spreken: de *gedachteloze* rolinvulling waarbij fundamentele belangen van anderen in het geding zijn, is vanuit deze optiek verdacht.¹¹⁹ Van ambtsdragers en professionals wordt, als minimale eis van verantwoordelijkheid ten opzichte van hun handelen, een ethische oriëntatie verwacht. Zij mogen dus niet wegkruipen achter een rol of zich volledig vereenzelvigen met die rol. Voor juristen betekent dit voor hun alledaags handelen dat niet alleen de vraag aan de orde is wat vanuit een intern juridisch gezichtspunt moet of mag, of wat door de beroepsgroep of collega’s feitelijk wordt begrepen als een passende rolinvulling.

117 D. Luban, *Lawyers and Justice. An Ethical Study*, Princeton: Princeton University Press 1988, p. 56. Zie hiervoor ook: M. Loth, ‘Ken uzelf, als jurist. Over de toekomst van het juridisch onderwijs’, in: B. de Vries e.a. (red.), *Rechtstheorie en praktijk – een liber amicorum. Beschouwingen rondom het werk van professor A.M. Hol*, Den Haag: Boom juridisch 2019, p. 6 (voetnoot 19).

118 In het bestek van deze tekst kan geen volledig overzicht gegeven worden van de literatuur op dit punt. Zie voor literatuur over de rol van artsen ten tijde van het naziregime o.a.: R.J. Lifton, *Nazidoctors. Medical Killers and the Psychology of Genocide*, New York: Perseus Books Group 1986. Voor een analyse van de rol van advocaten en rechters tijdens de Tweede Wereldoorlog zie o.a.: J. Meihuizen, *Smalle Marges. De Nederlandse advocatuur in de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam: Boom 2010; C. Jansen & D. Venema, *De Hoge Raad en de Tweede Wereldoorlog. Recht en rechtsbeoefening in de jaren 1930-1959*, Amsterdam: Boom Uitgevers 2012.

119 H. Arendt, *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*, Londen: Penguin Books 2006, p. 287-288; H. Arendt, *Verantwoordelijkheid en Oordeel*, Rotterdam: Lemniscaat 2004, p. 216. (*Responsibility and Judgment* 1964, vertaald door H. Daalder & M.M. Stoltenkamp).

Het gaat ook altijd om de vraag hoe de jurist zich in ethische zin tot dat juridische antwoord of deze dominante rolinvulling verhoudt.¹²⁰

Een van de discussiepunten in zowel de theorie als de praktijk is op welke wijze een ethische oriëntatie mag of moet doorwerken in de rol. Mag een gerechtsdeurwaarder bijvoorbeeld bij de vraag of hij beslag zal leggen op een computer ethische overwegingen mee laten spelen? Moet een wetgevingsjurist opstappen als hij geregeld van de bewindsvoerder opdracht krijgt een wetsvoorstel te maken waarmee internationale mensenrechtenverdragen worden geschonden? Of moet hij juist proberen om met behulp van deze rol de ‘schade’ te beperken?¹²¹ Is het wenselijk dat een rechter consequent tegen de lijn van de hogere rechter ingaat als deze lijn volgens hem tot juridisch onrecht leidt?

Deze kwestie is onlosmakelijk verbonden met de vraag *welke* ethische overwegingen een rol mogen spelen bij de rolinvulling van professionals en ambtsdragers. In de *Filoktetes* beroept Neoptolemus zich bij zijn keuze om ongehoorzaam te zijn bijvoorbeeld op zijn ‘natuur’ en zijn ethische vorming als zoon van Achilles, maar ook op de vriendschap tussen hem en Filoktetes. Vandaag de dag is het geweten een veelvoorkomende ethische bron waarop professionals en ambtsdragers zich beroepen. Met dit beroep op het geweten wordt bedoeld op diepgewortelde, hoogstpersoonlijke ethische overtuigingen op basis waarvan

120 Becker 2022, p. 155.

121 Hannah Arendt heeft zich duidelijk uitgesproken over deze ‘*should I stay or go*’-vraag in de context van dictatoriale regimes, zie: Arendt 2004, p. 17, 36, 46-47. Zie voor een kritische analyse van Arendts standpunt: D. Luban, ‘Complicity and Lesser Evils. A Tale of Two Lawyers’, *Georgetown Journal of Legal Ethics* 2021/34, afl. 3, p. 613-664.

mensen hun persoonlijk leven vormgeven.¹²² Het geweten wordt bijvoorbeeld ingeroepen als reden voor *opt-outs*, als reden om iets niet te doen (denk aan de gewetensvolle weigering van een huisarts om euthanasie uit te voeren), maar ook als richtlijn of inspiratiebron voor hoe iets wel te doen, voor hoe constructief invulling te geven aan een specifieke rol.¹²³ Zo kan een schuld-hulpverlener op basis van een hoogstpersoonlijke levensvisie proberen een schuldenaar ‘weer op het rechte pad te krijgen’. Of zo kan een jurist op basis van een persoonlijke christelijke ethiek ervoor kiezen om asielrechter te worden met ‘naasteliefde’ als belangrijk uitgangspunt en dat soms ook laten doorwerken in de wijze waarop hij invulling geeft aan de beslisruimte die een rechter nu eenmaal heeft.

Voor een beroepsethiek is een beroep op het geweten niet zonder risico's. Een van de bezwaren is dat het geweten, als hoogstpersoonlijke ethische bron, zich per definitie lastig laat evalueren of bediscussiëren in een publiek of professioneel forum.¹²⁴ Welke criteria hiervoor te gebruiken? En als de oprechtheid van de ethische overtuiging een belangrijk criterium is, hoe is die oprechtheid dan vast te stellen?¹²⁵ Deze bezwaren zijn in het bijzonder urgent voor juristen, omdat hun beslissingen soms gepaard gaan met publieke machtsuitoefening. Denk aan de boetes die door overheidsjuristen aan burgers worden opgelegd

122 Dit is een min of meer breed aanvaarde beschrijving van het concept ‘geweten’. Zie voor een bondige bespreking van de verschillende invullingen die hieraan gegeven zijn: M. Neal & S. Fovargue, ‘Conscience and Agent-Integrity. A Defence of Conscience-Based Exemptions in the Health Care Context’, *Medical Law Review* 2016/24, afl. 4, p. 546-550.

123 M.A.P. Bovens, *Verantwoordelijkheid en organisatie. Beschouwingen over aansprakelijkheid, institutioneel burgerschap en ambtelijke ongehoorzaamheid*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1990, p. 202-209.

124 Bovens 1990, p. 207.

125 A. Giubilini, ‘Conscience’, in: E.N. Zalta & U. Nodelman (red.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, plato.stanford.edu najaar 2023.

of aan de ondertoezichtstelling die familierechters uitspreken. In zulke gevallen bestaat het risico dat wanneer juristen bij de invulling van de discretionaire ruimte ‘hun hart zouden volgen’, of zouden ‘luisteren naar hun gevoel’ deze vorm van publieke machtsuitoefening zich aan publieke verantwoording en controle onttrekt.¹²⁶ Andere hiermee samenhangende specifieke rechtstatelijke bezwaren tegen een ruime rol voor het geweten bij de juridische rolinvulling zijn dat willekeur, rechtsongelijkheid en rechtsonzekerheid op de loer liggen, nu het ene geweten het andere niet is.¹²⁷

Daarbij is het vanuit het oogpunt van respect voor medeburgers sowieso de vraag in hoeverre juridische besluitvorming of de toegang tot recht mede afhankelijk moet zijn van de bijzondere, toevallige persoonlijke opvattingen van de jurist. Juist in een pluriforme samenleving, waarin burgers nadrukkelijk met elkaar van mening verschillen over ethische kwesties, is het van primair belang dat juristen zich oriënteren op de normatieve juridische kaders die nu juist bedoeld zijn om die verschillen te overbruggen.¹²⁸ Het persoonlijk belang van de jurist om zich conform het eigen geweten te ontplooien is, in beginsel, aan deze kaders ondergeschikt.

Het geweten doet voor een juridische beroepsethiek bovendien in ethische zin mogelijk niet alleen te veel, maar soms ook te weinig. Zo bleek bij een groep geïnterviewde *corporate* advocaten het geweten alleen op te spelen bij enkele hoogstper-

126 In de woorden van Bovens: ‘Gewetensnormen lenen zich [...] niet voor toetsing in een openbaar publiek debat.’ Bovens 1990, p. 207.

127 Zie voor dit punt in de context van de discussie over maatwerk bij de overheid: S. Palmen-Schlangen & C. Raat, ‘De vakmens als recht-doener’, *beroepseer.nl* 19 mei 2023.

128 W. Bradley Wendel, ‘Legal Ethics and the Separation of Law and Morals’, *Cornell Law Review* 2005/91, afl. 1, p. 73.

soonlijke, subjectieve *red flags*, zoals het zich aantrekken van het lot van gorilla's die verplaatst moesten worden vanwege de bedrijfsactiviteiten van een cliënt. De geïnterviewden bleken verder overwegend apathisch te zijn ten opzichte van de mogelijke gevolgen van hun dienstverlening voor anderen (zoals grootschalige werkloosheid en schade aan de gezondheid).¹²⁹ De onderzoekers verwonderden zich erover dat de ethische preoccupatie wel gold voor de gorilla's en niet of nauwelijks voor mensen.¹³⁰ Dit punt raakt aan Bovens' scepsis ten aanzien van het beroep op het geweten in de context van een ambt of professie: een beroep op het geweten 'kan getuigen van bescherming van verantwoordelijkheid jegens jezelf, maar is als zodanig nog geen bewijs van verantwoordelijkheidsgevoel jegens anderen – het tegendeel kan soms zelfs het geval zijn.'¹³¹

Kortom, een filoktetische burgergerichte beroepsethiek laveert tussen Scylla en Charybdis: het beoogt de gedachteloze rolinvulling van juristen te vermijden, zónder daarmee aan te sturen op de personalisering van de juridische rol. Als middenweg ziet deze ethiek de grondbeginselen van de sociaal-liberale rechtsorde als passend normatief ijkpunt voor de ethische oriëntatie van juristen ten opzichte van hun rol. Met behulp van dit ijkpunt kan de jurist uitdrukking geven aan zijn rol als medeburger, een rol die in logische zin aan de rol van de jurist voorafgaat. De juridische rol ontleent immers haar bestaansrecht en privileges aan het gegeven dat burgers in een rechts-

129 S. Vaughan & E. Oakley, "Gorilla exceptions", and the ethically apathetic corporate lawyer', *Legal Ethics* 2016/19, afl. 1, p. 50-75. In de woorden van de auteurs (p. 67): 'It struck us that we have corporate lawyers who strongly feel that it is not for them to judge the actions of their clients, save when those actions confront and contest certain, often very specific, closely held issues for the given lawyer.'

130 Vaughan & Oakley 2016, p. 66.

131 Bovens 1990, p. 209.

orde met elkaar samenleven op basis van het recht.¹³² Wanneer spanning ontstaat tussen de (vermeende) eisen van de juridische rol en de waarden van die rechtsorde, is het aan de jurist om als betrokken medeburger te streven naar burgerlijke integriteit en de feitelijke handelingsruimte te gebruiken om die waarden te beschermen.¹³³

Het streven naar burgerlijke integriteit binnen de juridische rol kan ook begrepen worden als uitdrukking van ‘burgervriendschap’ in de betekenis die Aristoteles aan dit begrip gaf.¹³⁴ Burgervriendschap (*politikē philia*) gaat over een relatie tussen burgers waarbinnen zij, mede met het oog op het belang van politieke gemeenschap, welwillend tegenover elkaar staan, het beste met elkaar voor hebben.¹³⁵ Het gaat hierbij niet om een persoonlijke, intieme relatie zoals in de hedendaagse betekenis van vriendschap, maar om een onpersoonlijke relatie tussen burgers die elkaar niet kennen en ook aanzienlijk van elkaar kunnen

132 Bovens 1990, p. 209.

133 Bovens 1990, p. 210.

134 Dit sluit aan bij een eerder voorstel om de rechter mede te begrijpen als ‘burgervriend’, zie: I. van Domselaar, ‘A Neo-Aristotelian Notion of Reciprocity. About Civic Friendship and (the troublesome character of) Right Judicial Decisions’, in: L. Huppes-Cluysenaer & N. Coelho (red.), *Aristotle and the Philosophy of Law. Theory, Practice and Justice*, Dordrecht: Springer 2013; Van Domselaar 2014b, p. 258-268; Van Domselaar 2015b, p. 24-46. Dit voorstel heeft in de context van het bestuursrecht nadere uitwerking gekregen in het proefschrift van Verburg, zie: D.A. Verburg, *Bestuursrechtspraak in balans. Bejegening, beslechting en bewijs* (diss. Utrecht), Den Haag: Boom juridisch 2019, p. 66-67.

135 Aristoteles 2005, 1155b; J.M. Cooper, ‘Aristotle on the Forms of Friendship’, in: J.M. Cooper (red.), *Reason and Emotion. Essays on Ancient Moral Psychology and Ethical Theory*, Princeton, NJ: Princeton University Press 1999, p. 312; Van Domselaar 2015b, p. 41.

verschillen.¹³⁶ Een rechtvaardige samenleving heeft volgens Aristoteles burgervriendschap nodig, als aanvullend ethisch reservoir om wederzijds vertrouwen tussen vreemden te ontwikkelen. In zijn woorden: '[W]anneer mensen vrienden zijn, bestaat er geen enkele behoefte aan rechtvaardigheid. Is men rechtvaardig, dan heeft men echter nog wel behoefte aan vriendschap, en de hoogste graad van rechtvaardigheid wordt als een teken van vriendschap beschouwd.'¹³⁷

Zo beschouwd treden in een sociaalliberale rechtsorde juristen burgers idealiter niet alleen tegemoet vanuit hun specifieke juridische rol, maar tegelijk ook als 'burgervriend'. Het streven naar burgerlijke integriteit komt er dan op neer dat de jurist als burgervriend zich in ieder geval betrokken voelt bij de mate waarin vanuit het gezichtspunt van de sociaalliberale rechtsorde de gerechtvaardigde belangen van medeburgers beschermd worden.

In een concreet geval kan burgervriendschap dan met zich meebrengen dat een officier van justitie die de opdracht krijgt om preventief demonstranten te arresteren hiertegen in het geweer komt, de discussie hierover aangaat binnen de organisatie of deze opdracht weigert. Of dat een fiscaal adviseur er toch van afziet om met behulp van fiscale handigheidjes het eigenbelang van een cliënt-onderneming te bedienen en de CEO erop wijst dat het bedrijf net als gewone burgers en mede ook met het oog op gedeelde publieke belangen gebonden is een *fair share* te

136 Van Domselaar 2015b, p. 42; J.A. Scorza, 'Civic friendship', in: H. LaFollette (red.), *The International Encyclopedia of Ethics*, Hoboken: Blackwell Publishing Ltd. 2013, p. 1.

137 Aristoteles 2005, 1155a-24.

betalen.¹³⁸ Of dat een bedrijfsjurist zich ervoor inspant dat de werknemers van het bedrijf waarvoor hij werkt tenminste op de hoogte worden gesteld van de gezondheidsrisico's die zij lopen. Dit is natuurlijk geen makkelijke opgave. Managers, collega's of cliënten zullen het de jurist doorgaans niet in dank afnemen wanneer deze afwijkt van de concrete verwachtingen ten aanzien van een bepaalde rolinvulling of tegenspraak leveren. Dit kan consequenties hebben voor zijn positie en zijn welzijn. De jurist als burgervriend is dus vaak ook een moedige jurist.¹³⁹

138 Zie voor een rechtsfilosofische fundering van een dergelijke benadering: R.H. Happé, 'Belastingethiek. Een kwestie van fair share', *Geschriften van de Vereniging voor Belastingwetenschap* 2011/243, p. 1-56.

139 Zie voor het belang van moed voor juristen o.a.: M. Loth, 'De goede jurist. Over morele moed, onafhankelijkheid en riskante omgeving', in: J.J. Kole & D.J. de Ruyter (red.), *Code en Karakter. Beroepsethiek in onderwijs, jeugdzorg en recht*, Duivendrecht: SWP 2009; I. van Domselaar, 'Moedige juristen in alledaagse context. Onbekend of onbemind?', *WPNR* 2017a, p. 1005-1010.

5 EEN FILOKTETISCHE JURIDISCHE BEROEPSETHIEK ALS REALISTISCHE ETHIEK

De drie hierboven uiteengezette elementen van een filoktetische juridische beroepsethiek hangen, net als in de *Filoktetes*, nauw met elkaar samen en zijn complementair. Zo biedt de oriëntatie op de (grenswaarde van) basisbehoeften van burgers mede richting aan de invulling die wordt gegeven aan de ontmoeting met concrete burgers. Een hoorzitting kan bijvoorbeeld onder meer gebruikt worden voor nader onderzoek of sprake is van een ‘dringende reden’ om af te zien van terugvordering van een uitkering omdat een burger hierdoor onder de drempelwaarde van een basisbehoefte terechtkomt. Deze hoorzitting kan er op haar beurt aan bijdragen dat een jurist, juist vanwege het face-to-facecontact met de rechtzoekende, tot het inzicht komt dat die ondergrens inderdaad in het geding is; een gegeven dat op basis van alleen de stukken of het digitale dossier mogelijk niet boven tafel zou zijn gekomen.

Ook het derde element, van de burgerlijke integriteit, kan de eerste twee elementen versterken – en *vice versa*. Het streven naar burgerlijke integriteit en de hiermee samenhangende attitude van burgervriendschap, kan er bijvoorbeeld voor zorgen dat een overheidsjurist gemotiveerd raakt om de beperkte ruimte voor de ontmoeting met burgers in ‘beschikkingenfabrieken’ aan te kaarten. Of het kan betekenen dat een *managing partner* als uitdrukking van burgervriendschap zich geroepen voelt het debat binnen het advocatenkantoor aan te gaan over de vraag in hoeverre de belangen van burgers meegenomen zouden moeten worden bij de te volgen processtrategieën in massaschadezaken.

Dit streven kan weer zijn ontstaan of versterkt worden door de concrete confrontatie met de burgers die het betreft.

Een van de mogelijke bezwaren tegen de geschetste beroeps-ethiek is dat deze niet realistisch zou zijn. Dit bezwaar sluit aan bij de meer algemene kritiek dat ethische en politieke theorieën vaak uitgaan van een geïdealiseerd beeld van mensen, instituties, en de samenleving. Hierdoor zijn deze theorieën onvoldoende uitgerust om feitelijke onrechtvaardigheden of misstanden te herkennen of te adresseren, en ze kunnen zo deze misstanden zelfs legitimeren.¹⁴⁰

Een filoktetische beroepsethiek neemt een deel van deze kritiek serieus en streeft daarom naar een zeker realisme.¹⁴¹ Dit betekent in ieder geval: aandacht voor de mogelijkheidsvoorwaarden van een burgergerichte juridische beroepsethiek, voor de condities die in zekere mate vervuld moeten zijn, wil deze ethiek floreren.¹⁴² Enkele van deze condities zet ik hier kort uiteen.

140 Het debat over 'ideal-theory' versus 'non-ideal theory' is ongeveer twee decennia geleden ontstaan binnen de politieke filosofie vanwege een frustratie over de beperkte impact van de gangbare theorieën van rechtvaardigheid op 'real-world politics' (Valentini, p. 1). Zie voor een overzicht en analyse van dit debat: L. Valentini, 'Ideal vs. Non-ideal Theory. A Conceptual Map', *Philosophy Compass* 2012/7, afl. 9, p. 654-664. Dit debat is mijns inziens ook relevant voor de theoretische beroepsethiek.

141 I. van Domselaar, 'Professionele identiteit en beroepsethiek voor advocaten. Pleidooi voor (meer) realisme', *NJB* 2020/2975, afl. 43, p. 3305-3313.

142 Zie voor een heldere bespreking van de verschillende betekenissen die in dit verband aan 'realisme' worden toegedicht: D. Luban, 'How Must a Lawyer Be? A Response to Woolley and Wendel', *Georgetown Journal of Legal Ethics* 2010/23, afl. 4, p. 1104-1110. Luban maakt in deze tekst het belangrijke punt dat het feit dat ethisch handelen soms een opgave is en gepaard gaat met 'awkward moments', nog niet betekent dat de theorie die dit handelen voorschrijft niet realistisch zou zijn en daarom afgewezen zou moeten worden.

Zoals terloops al aan de orde kwam bij de contourenschets van een filoktetische beroepsethiek, is een eerste mogelijkheidsvoorwaarde van deze ethiek dat juristen in hun alledaagse rolinvullingen in staat zijn tot compassie met burgers die direct of indirect geraakt worden door hun beslissingen. Compassie is het pijnlijke gevoel dat men ervaart wanneer sprake is van onverdiende tegenslag van een medemens.¹⁴³ Het impliceert dat men die hachelijke situatie herkent, zich die aantrekt, en om die reden mogelijk ook iets aan de situatie wil doen.¹⁴⁴ Compassie staat dus haaks op onverschilligheid. Empathie is voor compassie een belangrijk psychologisch hulpmiddel. Maar ook het besef dat men zelf in dergelijke omstandigheden zou kunnen verkeeren, draagt bij aan het vermogen tot compassie.¹⁴⁵ Of zoals Vergilius het ooit al mooi opschreef: '[Z]elf met leed bekend, leer ik het leed van anderen verzachten'.¹⁴⁶

Compassie speelt niet toevallig ook een cruciale rol in de *Filoktetes*.¹⁴⁷ Nussbaum vergelijkt de compassievolle blik met

143 Nussbaum 2001, p. 301 ('compassion is a painful emotion occasioned by the awareness of another person's undeserved misfortune.'). Ik onderschrijf binnen het bestek van deze bijdrage de invulling die Nussbaum aan compassie geeft en ga niet in op de bezwaren tegen deze definitie. Ook ga ik in deze context niet in op de kritieken die tegen een rol voor compassie binnen het recht zijn geuit. Voor waardevolle Nederlandstalige bijdragen aan de gedachtevorming over de rol van empathie in het recht, zie: C. Bouteligier & T. Slootweg (red.), *Het empathisch supplement in recht en literatuur*, Oud-Turnhout: Gompel & Svacina 2018.

144 Nussbaum 2001, p. 318-320; L.N. Henderson, 'Legality and Empathy', *Michigan Law Review* 1987/85, afl. 7, p. 1582.

145 Nussbaum 2001, p. 330-333, 434; Pessers 2003, p. 42.

146 Vergilius, Aeneis 1, 630, zoals geciteerd in: J.J. Rousseau, *Emile of over de opvoeding*, Amsterdam: Boom 2012, p. 242 (*Émile, ou De l'éducation* 1762, vertaald door A. Brassinga).

147 Nussbaum kiest als vertaling voor de in de *Filoktetes* en andere tragedies veelgebruikte 'tragische termen' *eleos* en *oiktos* de term 'compassie' in plaats van 'medelijden' of 'empathie', termen die in het alledaagse taalgebruik en in de literatuur vaak inwisselbaar worden gebruikt. Voor Nussbaum kleeft aan 'me-

het perspectief van de toeschouwers van de *Filoktetes*, maar ook met het perspectief van het koor en van Neoptolemus op de protagonist. Dit ‘tragisch toeschouwerschap’, een perspectief dat een besef van gedeelde menselijke mogelijkheden en kwetsbaarheden impliceert, is volgens Nussbaum cruciaal voor het functioneren van een sociaalliberale rechtsorde.¹⁴⁸

Zonder het vermogen van compassie of van ‘tragisch toeschouwerschap’ komt een filoktetische juridische beroepsethiek niet van de grond. Compassie is bijvoorbeeld nodig om binnen verschillende juridische rollen oog en gevoel te hebben voor menselijke basisbehoeften (en voor de drempelwaarde waaraan voldaan moet zijn voor een menswaardig bestaan). Om adequaat te kunnen reageren op de concrete ontmoeting met burgers. En om op verantwoorde wijze om te gaan met de (ogenschijnlijke) spanning tussen de feitelijke juridische rol en de fundamentele belangen van burgers die bij die rolinvulling in het geding zijn.

Meer in het algemeen kan compassie op gezette momenten ook tegenwicht bieden aan de mogelijke *in-group bias* (het positiever waarden en behandelen van de leden die behoren tot de eigen groep) waar juristen net als iedereen aan onderhevig zijn.¹⁴⁹ Deze *in-group bias* kan met zich meebrengen dat beslissingen van juristen eerder in het nadeel van burgers uitpakken

delijden’ veelal de connotatie van superioriteit en neerbuigendheid. ‘Empathie’ begrijpt zij als het fenomeen van inleving in de ervaring van een ander zonder dat daar noodzakelijkerwijs een daadwerkelijke betrokkenheid bij het lot van iemand anders uit spreekt, zie: Nussbaum 2001, p. 302-304.

148 Nussbaum 2015, p. 258.

149 J. Gaakeer, ‘Only by imagination can the world be known’, in: C. Bouteligier & T. Slootweg (red.), *Het empathisch supplement in recht en literatuur*, Oud-Turnhout: Gompel & Svacina 2018, p. 54. Zie voor nadere uitwerking van dit argument in de specifieke context van rechterlijke besluitvorming o.a.: R.K. Lee, ‘Judging Judges. Empathy as the Litmus Test for Impartiality’, *University of Cincinnati Law Review* 2013/82, afl. 1, p. 145-206.

wanneer de burger in kwestie onderdeel uitmaakt van een andere sociale, etnische of culturele groep.¹⁵⁰

Idealiter vindt de ontwikkeling van het vermogen tot compassie in grote mate plaats *voordat* de jurist volwassen is, tijdens de opvoeding gedurende de kinderjaren en op school. In de woorden van Pessers: ‘Het kind leert zich in zijn jonge jaren door middel van *role-taking* te verplaatsen in de nabije ander (*significant other*) en later – indien de morele ontwikkeling gunstig verloopt – ook in de “algemene ander” (*generalized other*).’¹⁵¹

Ook rechtenopleidingen en de beroepsopleidingen kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan de ontwikkeling van compassie.¹⁵² Bijvoorbeeld door studenten of praktijkjuristen bloot te stellen aan, en te confronteren met de concrete positie van burgers in relatie tot het recht via de levendige verbeelding in (sociaal-realistische) films, literatuur en theater. Of door hen te confronteren met ‘echte’ rechtzoekenden en met de ‘morele kosten’ die soms uit rolgebonden handelen voortvloeien en daarover in gesprek te gaan.¹⁵³ Dit vergroot de kans dat juristen ook

150 Zie voor een empirisch-wetenschappelijke bespreking van dit mechanisme in de context van de rechtspraktijk: J. Hage & E. Maegherman, *Vooroordelen in de rechtspraak onderzocht. Oorzaken en mogelijke oplossingen* (Raad voor de Rechtspraak) 2023, p. 34-35. Zie voor recent onderzoek naar hoe Nederlandse strafrechters zelf denken over rechterlijke oordeelsvorming en de eventuele invloed van vooroordelen daarbij: E. Maegherman & S. Wiznitzer, ‘Oordeelsvorming onderzocht. strafrechters over (on)bewuste invloeden’, *RechtStreeks* 2023/3, p. 13-34.

151 Pessers 2005, p. 51.

152 Nussbaum 2001, p. 425-433, 454.

153 Zie voor besprekingen van de rol van compassie in de rechtenopleidingen o.a.: K.B. Gerdy, ‘Clients, Empathy, and Compassion. Introducing First-Year Students to the “Heart” of Lawyering’, *Nebraska Law Review* 2008/87, afl. 1, p. 1-61; R. Samra & E. Jones, ‘Fostering Empathy in Clinical Teaching and Learning Environments. A Unified Approach’, *Australian Journal of Clinical Education* 2019/6, afl. 1, p. 1-22; J.D. Rosenberg, ‘Teaching Empathy in Law School’, *University of San Francisco Law Review* 2002/36, afl. 3, p. 621-637.

in ethische zin volwassen zijn op het moment dat zij ingrijpende beslissingen nemen voor burgers. En dus niet alleen maar ‘hun eigen kwalen kennen en niet die van anderen.’¹⁵⁴

Rechtenopleidingen en beroepsopleidingen kunnen ook het bij de (aspirant) jurist reeds aanwezige vermogen tot compassie verder aanscherpen, verfijnen en kanaliseren als aanzet tot *professionele* compassie. In dit professioneel ethisch vermogen nemen de beginselen van de sociaalliberale rechtsorde, rechtsregels, gedragsregels en kennis van de kernwaarden zoals onpartijdigheid een belangrijke plaats in. Al met al is de ontwikkeling van (professionele) compassie een langdurig en tijdrovend proces.

Dit raakt aan de tweede mogelijkheidsvoorwaarde: juristen hebben in de uitoefening van hun rol voldoende tijd nodig om burgergericht te kunnen handelen.¹⁵⁵ Een rechter heeft tijd nodig om een proactieve rol te spelen bij de materiële waarheidsvinding. Een sociaal advocaat heeft tijd nodig om op een betekenisvolle manier een gesprek te kunnen voeren met een verdachte van een zedendelict. Een bezwaarjurist heeft tijd nodig om bij een ingrijpende beslissing zelf een op de zaak toegesneden motivering te schrijven, in plaats van terug te vallen op standaardoverwegingen.

In dit verband geeft het te denken dat juristen vaak juist een gebrek aan tijd lijken te hebben. In de rechterlijke macht is de werkdruk al jaren dusdanig hoog dat de kwaliteit van beslissingen onder druk staat.¹⁵⁶ Dit soort geluiden klinken ook vanuit

154 Rousseau 2012, p. 239.

155 Zie hiervoor ook: I. van Domselaar, ‘Reflectie voor juristen. Geen luxe, maar professionele plicht’, aclpa.uva.nl 12 januari 2023.

156 K. van der Kraats, ‘Werkdruk van rechters’, *Ars Aequi* 2023/10, p. 800-804.

de sociaal advocatuur. Sociaal advocaten geven aan dat zij vanwege teruglopende vergoedingen hun zaken niet meer kunnen doen op de manier die zij vanuit professioneel oogpunt passend achten.¹⁵⁷ Tijdgebrek speelt ook bij overheidsjuristen. Zo worden beslisjuristen enerzijds aangemoedigd om maatwerk te leveren, maar hebben zij anderzijds te maken met grote achterstanden die zij moeten wegwerken. En ook bedrijfsjuristen uiten zorgen over het feit dat zij geen tijd hebben voor verdieping in hun werk.¹⁵⁸ Een dergelijke context van hoge werkdruk en haast komt een burgergerichte juridische beroepsethiek niet ten goede.

Een burgergerichte juridische beroepsethiek vergt ook een zekere mate van speelruimte, van professionele autonomie die maakt dat juristen kunnen reflecteren en dienovereenkomstig keuzes kunnen maken. Zo stelt de NVvR Rechsterscode dat de rechter ‘autonoom [is] ten opzichte van de organisatie waarbinnen hij werkt en de collega’s met wie hij samenwerkt.’¹⁵⁹ In de praktijk blijkt ook deze speelruimte vaak beperkt. Zo hebben overheidsjuristen bij de rijksoverheid te maken met politieke en hiërarchische druk of een ‘ontmoedigingscultuur’ die het leveren van tegenspraak lastig maakt, of waarin weinig met tegenspraak wordt gedaan.¹⁶⁰ Rechters hebben te maken met

157 D. Grijpstra, *De arbeidsmarkt voor de Sociale Advocatuur* (in opdracht van de Raad voor de Rechtsbijstand), Zoetermeer: Panteia 2022.

158 ‘Bedrijfsjuristen missen verdieping in hun werk en vinden de werkdruk te hoog’, *mr-online.nl* 31 januari 2022.

159 NVvR-rechterscode 2011.

160 Zie in dit verband o.a.: T. Snaphaan, J. van Ostaaijen & L. Collignon-van den Munckhof, *Ruimte voor Tegenspraak. Hoe meer ruimte te creëren voor het tegengeluid van rijksambtenaren*, 's-Hertogenbosch: Avans Hogeschool 2023; P. Kanne & C. van Miltenburg, *Ethiek & werkgeluk bij overheid en bedrijven. Een onderzoek naar morele dilemma's bij werknemers van (semi)overheid en bedrijfsleven*, Amsterdam: I&O Research 2023.

hiërarchische en organisatorische druk.¹⁶¹ De *corporate* advocatuur, bedrijfsjuristen en deurwaarders hebben naast met hiërarchische en organisatorische druk ook te maken met een stevig commercieel krachtenveld.¹⁶²

Meer in het algemeen bestaat voor juristen die werkzaam zijn in grote organisaties het risico dat zij functioneren als rader-tjes in een systeem. Mede door de fijnmazige arbeidsverdeling en gerationaliseerde arbeidsprocessen in grote organisaties, hebben deze juristen soms weinig zicht op de gevolgen van het eigen handelen. Dit kan leiden tot georganiseerde onverantwoordelijkheid binnen de juridische beroepsgroep: een werkwijze waarbij een grote discrepantie bestaat tussen enerzijds de gevolgen van het handelen van juristen en anderzijds de mate waarin zij hiervoor verantwoordelijkheid nemen.¹⁶³ Zo kan het dat een partner ‘financiële markten’ op een groot advocatenkantoor pas naar aanleiding van de vragen van een buitenstaander, een journalist, beseft wat de bijdrage van het kantoor is aan de financiering van fossiele bedrijven en daarmee aan de klimaatcrisis. Opvallend openhartig erkent hij: ‘Eerlijk gezegd houd je me nu een spiegel voor’.¹⁶⁴

Hoewel de voorgestelde beroepsethiek zich in eerste instantie richt op de verantwoordelijkheid van individuele juristen, heeft deze ethiek ook oog voor de context waarbinnen juristen wer-

161 P.P.T. Bovend'Eert, ‘Wat is er mis met de rechterlijke organisatie?’, *Ars Aequi* 2016/05, p. 406-410.

162 E. Niemeijer, ‘Vertrouwen onder druk. Vrije juridische beroepen tussen professie en commercie’, *Justitiële Verkenningen* 2005/31, afl. 3, p. 9-31.

163 S. Veitch, *Law and Irresponsibility. On the Legitimation of Human Suffering*, Londen: Routledge-Cavendish 2007, p. 49. De term *organized irresponsibility* is gemunt door socioloog Wright Mills, zie: C. Wright Mills, *The Power Elite*, Oxford: Oxford University Press 1956.

164 L. van der Pol & E. Woutersen, ‘Fossiele bedrijven blijven uitbreiden dankzij Nederlandse bankiers en advocaten. De financiers van fossiel’, platform-investico.nl 26 september 2023.

ken. En daarmee ook voor de verantwoordelijkheden van degenen die bepalend zijn voor hoe het collectief, zoals een organisatie of beroepsgroep, functioneert. Denk aan de *managing partners* bij grote kantoren¹⁶⁵, teamleiders van afdelingen juridische zaken bij de gemeenten, uitvoeringsorganisaties of toezichhouders, presidenten van rechtbanken of gerechtshoven, CEO's en raden van bestuur bij bedrijven. Maar ook aan de Raad voor de rechtspraak, de Nederlandse orde van advocaten, beleidsmakers op het ministerie van Justitie en Veiligheid, de minister voor Rechtsbescherming en de politiek. Zij gaan over de (systemische) randvoorwaarden waarbinnen juristen functioneren, zoals de werkcultuur, de werkprocessen, financiering, tijd, en scholing. Of juristen burgergericht kunnen werken is in ieder geval ook afhankelijk van de mate waarin de sociale, financiële, hiërarchische, organisatorische context dit mogelijk maakt en ondersteunt.

Een hiermee samenhangende laatste mogelijkheidsvoorwaarde die de samenleving als geheel aangaat, betreft de waardering voor juristen die burgergericht werken. Een burgergerichte juridische beroepsethiek kan pas floreren wanneer '*streetlevel* juristen'¹⁶⁶, de groep juristen die dichtbij en voor burgers werken, voldoende gewaardeerd worden in sociale status en in financiële beloning.

165 In de Amerikaanse gedragsregels voor advocaten worden bijvoorbeeld de *managing partners* geadresseerd: zij hebben de taak om ervoor zorg te dragen dat de organisatie zodanig is dat advocaten conform de beroepsethische normen kunnen handelen. *Rule 5.1: Responsibilities of a Partner or Supervisory Lawyer* (= verantwoordelijkheden van een partner of toezichhoudend advocaat), americanbar.org 2019.

166 Deze term is een variant op de term *street-level bureaucrats* die is gemunt door Michael Lipsky. Hij doelt hiermee op de ambtenaren die direct in contact staan met de burgers die zij bedienen, zie: M. Lipsky, *Street Level Bureaucracy. Dilemmas of the Individual in Public Services*, New York: Russel Sage Foundation 1980.

Dit is van belang voor het welzijn van deze beroepsgroep, maar ook voor de toegang tot recht voor alle burgers. Deze gelijke toegang staat momenteel onder druk omdat sociaal advocaten door de magere vergoeding soms zelf het hoofd niet meer boven water kunnen houden, en mede hierdoor nieuwe aanwas uitblijft.¹⁶⁷ Ironisch genoeg dreigen juist de juristen die de ‘Filoktetessen’ in de samenleving bijstaan, zelf tot ‘smekeling’ te worden. Zij lijken afhankelijk te worden van een ‘barmhartige’ politiek of groot advocatenkantoor dat hen ondersteunt.

Vanuit het oogpunt van rechtvaardigheid is ook de *relatieve* waardering van de *streetlevel* of burgergerichte juristen relevant. Een belangrijke vraag is daarom steeds: is de verdeling van de lusten en lasten van het juristenwerk in de huidige rechtsorde wel eerlijk? De juridische rollen met belangrijk ‘zorgwerk’ voor burgers en waarbinnen responsiviteit richting burgers wordt verwacht, staan wat status en beloning betreft in ieder geval flink lager dan juridische rollen die juist meer op afstand van en soms ook tegenover burgers staan.¹⁶⁸ Dit past mogelijk bij het bredere maatschappelijke fenomeen dat zorgwerk in liberale samenlevingen wordt ondergewaardeerd. Of, zoals Tronto het verwoordt: ‘Caring activities are devalued, underpaid,

167 Zie: H.T. van der Meer e.a, *Andere tijden. Evaluatie puntentoekekening in het stelsel van gesubsidieerde rechtsbijstand*, Den Haag: Commissie evaluatie puntentoekekening gesubsidieerde rechtsbijstand 2017; D. Grijpstra, *De arbeidsmarkt voor de Sociale Advocatuur (in opdracht van de Raad voor de Rechtsbijstand)*, Zoetermeer: Panteia 2022.

168 Zie voor de ongelijke waardering en beloning tussen overheidsjuristen: W. Wierenga, *De rolinvulling van overheidsjuristen. Een empirische studie naar de manier waarop overheidsjuristen hun professionele rol invullen*, Den Haag: Boom bestuurskunde 2023, p. 143-150. Voor een oproep voor meer erkenning en waardering van medewerkers die werkzaam zijn in uitvoeringsorganisaties, zie: *Rapport Tijdelijke commissie Uitvoeringsorganisatie. Klem tussen balie en beleid*, bijlage bij *Kamerstukken II 2020/21*, 35387, nr. 2, p. 156. Voor een soortgelijke oproep voor de sociale advocatuur zie: Grijpstra 2022.

and disproportionately occupied by the relatively powerless in society.¹⁶⁹ Hoe het ook zij: voor een burgergerichte juridische beroepsethiek is het zaak dat deze ethiek, die de sociaalliberale rechtsorde dient, niet parasiteert op de intrinsieke motivatie en opofferingsgezindheid van de burgergerichte jurist.

169 Tronto 1992, p. 113.

6 ETHISCHE RESIDUEN, TRAGIEK, EN DE ROL VAN DE RECHTSWETENSCHAP

In de voorgaande hoofdstukken zijn de drie elementen van een filoktetische beroepsethiek geïntroduceerd en ook zijn enkele mogelijkhedenvoorwaarden voor het floreren van deze ethiek aan de orde gesteld. Een belangrijke vervolgstap is om de gemeenschappelijke accenten van en de contrasten tussen de ethische stromingen die als inspiratiebron dienen verder te doordenken en productief te maken ten behoeve van deze burgergerichte juridische beroepsethiek.

Zo kwam al eerder aan de orde dat in de postmoderne ethiek, anders dan in de deugdethiek en zorgethiek, het kritisch perspectief van de ethiek ten opzichte van systemen en instituties centraal staat.¹⁷⁰ Dit kritische perspectief krijgt bovenal invulling door het in herinnering blijven roepen van de Ander, die inherent tekortgedaan wordt in ieder systeem. Om deze reden benadrukt de postmoderne rechtsethiek het belang van structurele aandacht voor de morele residuen¹⁷¹, de ethische scherven die de rechtspraktijk soms achterlaat. Cornell verwijst in dit verband bijvoorbeeld naar een vorm van 'rouw' waarmee de tekortkoming jegens de ander als Ander – altijd weer onvolkomen – tot uitdrukking komt: 'It is through mourning, then, that we

170 Zie hiervoor hoofdstuk drie.

171 Deze term is door Williams gemunt in: B. Williams, 'Ethical Consistency', in: B. Williams (red.), *Problems of the Self. Philosophical Papers 1956-1972*, Cambridge: Cambridge University Press 1973, p. 166-186. Williams gebruikt het in de specifieke betekenis van het moreel relevante verlies dat resteert na een op zichzelf verdedigbare keuze.

remember the remains' en zij grijpt hiervoor naar het beeld van de *chiffonnier*, een voddenger, die opraapt wat achterblijft.¹⁷²

Deze kritische functie van de ethiek werkt ook door in het ideaal van een goed jurist dat binnen de postmoderne rechtsethiek (louter summier) wordt geschetst of geïmpliceerd. De postmoderne rechtsethiek wil juristen ervan doordringen dat zij in feite tragische helden zijn die in ethische zin per definitie tekortschieten.¹⁷³ Met hun beslissingen verrichten zij veelal de 'vreselijke taak' om uit naam van of met behulp van het recht het lijden van anderen te veroorzaken of te legitimeren.¹⁷⁴

Een belangrijke zorg van de postmoderne rechtsethiek is dat juristen hierbij al te zeer vertrouwen op het onderscheid tussen gerechtvaardigd lijden en ongerechtvaardigd lijden en alleen oog hebben voor lijden dat vanuit het vooraf gegeven recht als 'onrecht' wordt gezien.¹⁷⁵ Het recht werkt dan als 'nuttig' instrument voor de jurist: als zaklantaarn die alleen hetgeen dat verlicht wordt als relevant onrecht aanmerkt. Alles daarbuiten blijft achter in het donker en dus ongezien.¹⁷⁶ Daarmee blijft veel ervaren onrecht uit het zicht of het wordt bewust genegeerd zonder

172 Cornell 1992, p. 73, 76. Dit beeld van de voddenger ontleent zij aan W. Benjamin, *Le chiffonnier, l'Ange et le Petit Bossu*, Parijs: Klincksieck 2006. Zie ook: Van Domselaar 2014b, p. 216.

173 Dit sluit niet toevallig aan bij een rechtsopvatting die haar inspiratie put uit de Griekse tragedies. Zie hiervoor o.a.: L. van den Berge, 'Wat van die twee is zonder kwaad? De tragiek van het recht in Aeschylus' *Oresteia*', in: C. Bouteligier & T. Slootweg (red.), *Het empathisch supplement in recht en literatuur*, Oud-Turnhout: Gompel & Svacina 2018, p. 153-174; D.J. Schmidt, 'Can Law Survive? On Incommensurability and the Idea of Law', *University of Toledo Law Review* 1994/95, afl. 26, p. 147-158.

174 Wolcher 2021, p. 91 (verwijzend naar A.T. Peperzak, S. Critchley & R. Bernasconi (red.), *Emmanuel Levinas, Basic Philosophical Writings*, Bloomington: Indiana University Press 1996, p. 23; Morgan 2016, p. 11-12).

175 Wolcher 2008, p. 85. Zie voor dit punt ook: J.N. Shklar, *The Faces of Injustice*, New Haven: Yale University Press 1992, p. 9.

176 Wolcher 2008, p. 88 ('They illuminate only the sufferings they call unjust, leaving everything else in the darkness').

dat iemand zich daadwerkelijk verantwoordelijk voelt, zoals ook de toeslagenaffaire, het aardbevingsdossier in Groningen en de hardvochtigheden in het migratierecht hebben laten zien. Mede om dit fenomeen tegen te gaan, wordt door de postmoderne rechtsethiek veel nadruk gelegd op het belang van een besef van ethische verantwoordelijkheid bij de individuele jurist. Wolcher stelt in dit verband dat ethisch ongemak een vitaal onderdeel uitmaakt van de ervaring van een verantwoordelijk jurist en hij omschrijft dit gevoel als een schuld die, net als een tatoeage, niet weggeredeneerd of weg gewenst kan worden.¹⁷⁷

Waar de postmoderne ethiek een haast metafysische claim maakt ten aanzien van het inherent gespleten of tragische karakter van het recht en daarmee ook van de tragische rol van de jurist, blijft de deugdethiek dichter bij het interne perspectief van de jurist.¹⁷⁸ De deugdethiek spreekt in ieder geval niet in metafysische termen over het inherent tragische karakter van het recht en de rechtspraktijk, maar stelt dat in concrete situaties binnen ingebedde praktijken het vanuit praktisch oogpunt steeds weer aan de jurist is om beslissingen te nemen. Juristen hebben vanuit deugdethische optiek soms te maken met harde dilemma's en tragische conflicten, simpelweg omdat de waarden waaraan ze zich committeren (of redenen hebben om zich aan te committeren) niet altijd met elkaar te verenigen zijn in een concreet geval.¹⁷⁹ Hoe meer waarden we binnen een rechts-

177 Wolcher 2008, p. 85.

178 Zie voor een kritiek op Wolcher vanwege zijn nadruk op het inherent tragische karakter van recht en rechtspleging: S. Lindroos-Hovinheimo, *Justice and the Ethics of Legal Interpretation*, Abingdon: Taylor & Francis 2013, p. 33-35.

179 Zie hiervoor in de context van rechtspraak ook: I. van Domselaar, 'Tragische zaken in het recht. Een pleidooi voor tragiek-responsieve rechtspraak', *NJB* 2017b/92, afl. 44, p. 3208-3215; I. van Domselaar, 'Law's regret. On moral

orde willen dienen, hoe meer dilemma's er voor juristen zullen bestaan. Met soms morele residuen tot gevolg, zoals de situatie waarin een goed verdedigbare juridische beslissing een ontwrichtende uitwerking heeft op een burger.

In dergelijke gevallen is het aan de praktisch wijze jurist om hier op responsieve wijze mee om te gaan. Bijvoorbeeld door dit gegeven expliciet aan de orde te stellen als aanzet tot verdere collectieve gedachtevorming over hoe dergelijke schrijnende situaties in de toekomst te voorkomen. In veel andere gevallen kunnen potentieel praktische conflicten idealiter door ethisch bekwaam handelen van een jurist passend – in de zin van goed genoeg – geadresseerd worden. Denk aan een politierechter die mondeling beslist over de op te leggen straf aan een verdachte die schuldig is aan het ongewild veroorzaken van gevaar op de weg met dodelijke afloop, met de ouders van het slachtoffer en een aangeslagen verdachte in de zaal. Hoewel een dergelijke evenwichtsoefening op papier eigenlijk niet kan slagen, kan juist de beroepsethische bekwaamheid van de rechter wel degelijk het verschil maken.

De mate waarin juristen oog moeten hebben voor de scherven die zij mogelijk veroorzaken, is voor een filoktetische beroepsethiek een prangende vraag, nu deze beroepsethiek de gerechtvaardigde belangen van burgers zo serieus neemt.¹⁸⁰ Aan de ene kant moet gewicht worden toegekend aan Williams' stelling dat 'a habit of reluctance is an essential obstacle against the happy acceptance of the intolerable'.¹⁸¹ Dit betekent dat het zaak is te

remainders, (in)commensurability and a virtue-ethical approach to legal decision-making', *Jurisprudence* 2022b/13, afl. 2, p. 220-239.

180 Van Domselaar 2022b, p. 236-237.

181 B. Williams, *Moral Luck. Philosophical Papers 1973-1980*, Cambridge: Cambridge University Press 1982, p. 63.

voorkomen dat juristen op al te onbevangen wijze, alsof het louter een taal- of andersoortig spelletje is, fundamentele belangen van burgers schaden. Temeer nu juristen, net als ieder ander, geneigd zijn de problematische aspecten van het eigen handelen te negeren, mede met behulp van eufemismen, rationalisering en het afschuiven van verantwoordelijkheid.¹⁸² Aan de andere kant hebben juristen ook een mate van ethische distantie nodig voor het goed kunnen uitoefenen van hun juridische werk.¹⁸³ Oakley en Cocking betogen daarom dat distantie ten opzichte van de morele residuen van het eigen handelen geoorloofd is voor zover dat echt nodig is voor die specifieke rolinvulling en voor zover die rolinvulling zelf gerechtvaardigd is.¹⁸⁴

Een burgergerichte juridische beroepsethiek moet dus op zoek naar een balans tussen het gevoelig maken van juristen voor de gevolgen van hun (niet) handelen voor burgers, en voorkomen dat een dergelijke gevoeligheid leidt tot inertie, verlamming, zwaarmoedigheid of sentimentalisering.¹⁸⁵ In de zoektocht naar dit evenwicht is een belangrijke plaats weggelegd voor het onderwijs. Want, zoals Bandura betoogt, de neiging tot ethische onthechting of loskoppeling (dat wil zeggen: zich niet persoonlijk betrokken voelen bij de gevolgen van het handelen) is vaak stevig ingebed in vormende sociale en institutio-

182 D. Luban, 'Integrity. Its Causes and Cures', *Fordham Law Review* 2003/72, afl. 2, p. 279-310; A. Bandura, 'Selective Moral Disengagement in the Exercise of Moral Agency', *Journal of Moral Education* 2002/31, p. 101-119; A. Tenbrunsel & D. Messick, 'Ethical Fading. The Role of Self-Deception in Unethical Behavior', *Social Justice Research* 2004/17, p. 223-236; A.R. Mackor, 'Juridische beroepsethiek. Over macht en moraal, soft law en soft skills, T-vormige juristen en kansen-rechters', in: A. Berlee e.a. (red.), *De toekomst van de jurist, de jurist van de toekomst*, Deventer: Wolters Kluwer 2020, p. 89-90.

183 Van Domselaar 2022b, p. 235-236.

184 J. Oakley & D. Cocking, *Virtue Ethics and Professional Roles*, Cambridge: Cambridge University Press 2001, p. 137.

185 Van Domselaar 2017b, p. 3214.

nele praktijken.¹⁸⁶ Dit betekent, andersom, dat wanneer juristen bijvoorbeeld tijdens hun rechtenopleiding en beroepsopleiding grondig leren nadenken over de morele kosten van rechtspleging, dit op den duur minder ontregelend zal werken.¹⁸⁷

Een manier om recht te doen aan het belang van een kritische ethiek, zonder daarbij de jurist op voorhand een al te belastend professioneel gemoed voor te schrijven, is om de scherven van het recht niet alleen op te laten rapen door de praktijkjurist. Zo kunnen de journalist, de romanschrijver, de filmmaker, de wetgever, maar zeker ook de rechtswetenschapper hier als een betrokken en geëngageerd toeschouwer een belangrijke rol bij spelen. De rechtswetenschap is idealiter ook te begrijpen als collectief toeschouwer van het soms tragisch schouwspel van de rechtspraktijk, op een manier die gelijkenissen vertoont met de rol van het koor in de Griekse tragedies. Zoals we in de *Filoktetes* zagen: het koor geeft op geëngageerde wijze commentaar op de gebeurtenissen en de protagonisten en draagt op die manier bij aan de reflectie over hoe als kwetsbare en capabele burgers op basis van gemeenschappelijke waarden met elkaar samen te leven.

Om de rol van het koor goed te kunnen vervullen, is enige afstand en onafhankelijkheid ten opzichte van de protagonisten onontbeerlijk. Wanneer we er als publiek bijvoorbeeld achter zouden komen dat het koor betaald wordt door *Odysseus BV* of op enigerlei wijze onder druk is gezet, dan zou daarmee het commentaar van het koor aan geloofwaardigheid inboeten. Ook

186 Bandura 2002, p. 115-117.

187 Zie hiervoor ook: Mackor 2020; I. van Domselaar, 'Where Were the Law Schools? On Legal Education as Training for Justice and the Rule of Law (Against the 'Dark Sides of Legality')', *Netherlands Journal of Legal Philosophy* 2021/50, afl. 1, p. 3-12.

zou dit gebrek aan onafhankelijkheid kunnen wijzen op een kwalitatief matige, want partijdige bijdrage van het koor. Iets dergelijks geldt voor de rechtswetenschap. Wil de rechtswetenschap een rol analoog aan die van het koor vervullen en zich het juridische lot van burgers aantrekken, dan is het zaak dat rechtswetenschappers in voldoende mate vrij en ongebonden zijn.¹⁸⁸

188 Zie voor een bespreking van onafhankelijkheid en onpartijdigheid in de rechtswetenschap o.a.: R. van Gestel, 'Onafhankelijkheid en onpartijdigheid in de rechtswetenschap', *Netherlands Journal of Legal Philosophy* 2022/51, afl. 2, p. 126-143.

7 CONCLUSIE

De schreeuw van Filoktetes was het startpunt voor de gedachtevorming over een burgergerichte juridische beroepsethiek. Dat is niet toevallig. Deze schreeuw staat in deze bijdrage symbool voor de soms ingrijpende gevolgen van de beslissingen die juristen nemen voor concrete burgers en zet daarmee de vraag naar de verantwoordelijkheden van juristen ten opzichte van burgers op scherp. Bij de beantwoording van deze vraag hebben argumenten pas zin als we ervan uit kunnen gaan dat deze ‘schreeuw’ voor de jurist op enigerlei wijze gewicht in de schaal legt. Met een ethisch indifferente of amorele jurist is het daarom lastig argumenteren.¹⁸⁹ Deze jurist heeft mogelijk niet zozeer argumenten nodig, maar eerder een *breakthrough*, een daadwerkelijke confrontatie met de waarden die in een concreet geval in het geding zijn.

Een van de impliciete lessen van de *Filoktetes*, en van de Griekse tragedies in het algemeen, is dat een juridische beroepsethiek ook de kunsten nodig heeft, een narratieve vorm die de jurist als persoon, net als de Atheense toeschouwers van de tragedies, engageert en een beroep doet op emotie en geleefde ervaring. Conceptueel en analytisch taalgebruik schieten hiervoor per definitie tekort.¹⁹⁰ Tegelijk is een rechtsorde ook een normatief systeem op basis waarvan burgers met elkaar kunnen samenleven met bijbehorende systeemwaarden als gelijkheid,

189 Zie voor een bespreking van hoe om te gaan met de amoralist: B. Williams, *Morality. An Introduction to Ethics*, Cambridge: Cambridge University Press 1972, p. 1-13.

190 White 1985, p. 5.

rechtszekerheid, onpartijdigheid en rechtvaardigheid. Een dergelijke orde is in grote mate afhankelijk van abstracties, algemene regels, en tal van formele begrenzings- en bemiddelende termen. Een filoktetische beroepsethiek is ook te lezen als een voorzet voor hoe juristen in een sociaalliberale rechtsorde kunnen navigeren op het snijvlak tussen de leefwereld van burgers en het recht.

Hoewel deze filoktetische beroepsethiek de nadruk legt op de verantwoordelijkheid van juristen ten opzichte van concrete burgers die geraakt worden door hun beslissingen, speelt bij dit alles ook een meer algemene verantwoordelijkheid. In ieder geval biedt de *Filoktetes* ook het inzicht over de constituerende functie van juridisch taalgebruik: het gegeven dat juridische rollen en een juridische gemeenschap mede gevormd worden door de taal die juristen bezigen. De *Filoktetes* nodigt uit te reflecteren op de retorische middelen die de protagonisten gebruiken. Daarmee werpt deze tragedie in de woorden van White de voor juristen belangrijke vraag op: ‘What kind of selves, what kind of communities, do we establish with each other in our speech, especially in our persuasive speech?’¹⁹¹ Dit constituerende juridische taalgebruik vindt in de rechtspraktijk niet alleen plaats via formele wetten en beleidsregels of in rechterlijke uitspraken, maar juist ook in de alledaagse communicatie van bijvoorbeeld een rechter, een IND-medewerker, een medewerker bij het UWV, een migratie-advocaat of een *corporate* advocaat.¹⁹²

191 White 1985, p. 4. Zie voor dit punt ook: Loth 2020; E. Mak, ‘Het gezag van de juristen; een normatieve reflectie’, in: A. Berlee e.a. (red.), *De toekomst van de jurist, de jurist van de toekomst*, Deventer: Wolters Kluwer 2020, p. 10-11.

192 Mak 2020, p. 10-11.

In weerwil van de verregaande instrumentalisering en fragmentering in de rechtspraak, benadrukt een filoktetische beroepsethiek dat met juridisch taalgebruik ook altijd een gemeenschappelijk verhaal gemeoid is over hoe in een rechtsorde op basis van waarden samen te leven.¹⁹³ Dit uitgangspunt brengt een verantwoordelijkheid voor juristen met zich mee om de juridische taal als individueel jurist en als beroepsgroep te goeder trouw te gebruiken. De zorgen over de ‘sluipende uitholling’ van onze huidige liberale rechtsorde als enig resterend normatieve fundament dat burgers in relatie tot elkaar en in relatie tot de overheid nog met elkaar verbindt, geeft aan deze verantwoordelijkheid extra gewicht.¹⁹⁴

Ten slotte een belangrijke lacune. In de hiervoor uiteengezette contouren van een burgergerichte juridische beroepsethiek is de vraag wat vanuit deze ethiek van burgers verwacht mag worden geheel onbesproken gebleven. Dit is geen louter theoretische, maar een actuele en urgente kwestie.¹⁹⁵ Denk aan de zorgen over

193 Mak 2020, p. 17. Zie voor een kritiek op de instrumentalisering van de rechtspraak o.a.: M.A. Loth, ‘De rechtspraak op zoek naar verbinding’, *Trema* 2018/2, p. 1-14; W. van der Burg, ‘Juridische professies en de instrumentalisering van het recht’, in: J. Kole & D. de Ruyter (red.), *Werkzame idealen. Ethische reflecties op professionaliteit*, Assen: Van Gorcum 2007; B.Z. Tamanaha, ‘How an Instrumental View of Law Corrodes the Rule of Law’, *DePaul Law Review* 2007/56, afl. 2, p. 469-506.

194 Tjeenk Willink 2018, p. 7; Hirsch Ballin spreekt in dit verband over een ‘haperende rechtsstaat’, zie: E. Hirsch Ballin, *Waakzaam burgerschap. Vertrouwen in democratie en rechtsstaat herwinnen*, Amsterdam: Querido 2022, p. 17.

195 Zie voor besprekingen van beginselen van behoorlijk burgerschap in de context van het bestuursrecht o.a.: L.M. Koenraad, ‘Op zoek naar algemene beginselen van behoorlijk burgerschap in het Nederlandse bestuursrecht’, in: T. Barkhuysen e.a. (red.), *25 jaar Awb. In eenheid en verscheidenheid*, Deventer: Wolters Kluwer 2019, p. 233-234; J.B.J.M. ten Berge, *Burgerplichten jegens de overheid. Tussen normaal en abnormaal*, Alphen aan de Rijn: Kluwer 2007; Ortlepp 2020, p. 6-23.

de ontwikkeling richting een compensatiemaatschappij¹⁹⁶ en de hiermee samenhangende claimcultuur, aan de groeiende groep autonomen die zich onttrekken aan wetten en regels,¹⁹⁷ of aan de toenemende discriminatie in de samenleving.¹⁹⁸

In een sociaalliberale rechtsorde zijn heldere begrenzingen en, hiermee samenhangend, de kanalisering van emoties en verlangens van burgers van vitaal belang.¹⁹⁹ Tegelijk past het in de volgorde der dingen om in deze bijdrage eerst stil te staan bij de verantwoordelijkheden van juristen ten opzichte van burgers. Want als juristen via hun beroepsethiek het ideaal van een sociaalliberale rechtsorde in de alledaagse praktijk niet voorleven – een ideaal waaraan zij hun sociaaleconomisch en politiek geprivilegieerde positie ontleen – wat kunnen we dan van burgers verwachten? Ook nu weer geldt: *noblesse oblige*.

[Dankwoord]

Ik heb gezegd.

196 Zie J.E. van den Brink, *De compensatiemaatschappij* (oratie Amsterdam UvA), dare.uva.nl 2023, p. 2-3.

197 Zie in dit verband een interview met de president van de Hoge Raad: B. Zuidervaart, 'De Hoge Raad ontving duizenden brieven van burgers die zich soeverein verklaren', *Trouw* 1 december 2023. Zie ook: K. van den Bos, 'Anti-institutioneel extremisme', *NJB* 2023/12, afl. 39, p. 3411-3414.

198 M. Akkermans e.a., *Veiligheidsmonitor 2021*, Den Haag: CBS 2022, p. 34-36.

199 Zie hiervoor ook: Pessers 2003, p. 30.

'Papai, a, papapai, apa, apa, papai.' Zo klinkt volgens tragediedichter Sofokles de schreeuw van de Griekse strijdkracht Filoktetes. Hij crepeert van de pijn. Filoktetes' geschreeuw is onverdraaglijk en hij wordt daarom alleen achtergelaten op een onherbergzaam eiland. Enkele jaren later probeert Odysseus hem via een list over te halen om alsnog tegen Troje ten strijde te trekken.

De *Filoktetes* werpt prangende ethische en politieke vragen op. Hoe moeten wij op menselijk lijden reageren en welke rol speelt de concrete ontmoeting met de ander hierbij? Hoe verhoudt het morele appel dat uitgaat van het lijden van een medemens zich tot politieke en professionele gehoorzaamheid en loyaliteit?

Vandaag de dag zijn deze vragen ook relevant voor de rolinvulling van juristen in een sociaalliberale rechtsorde. De toeslagenaffaire, het Groninger aardbevingsdossier, de schuldenproblematiek, de soms hardvochtige uitvoering binnen het sociaal domein en het migratierecht: het zijn voorbeelden van rechtspleging waarbij juristen keuzes maken met ingrijpende gevolgen voor burgers. Zijn juristen bij het maken van deze keuzes voldoende afgestemd op de gerechtvaardigde belangen van burgers? Hoe kunnen zij omgaan met de spanning tussen hun feitelijke juridische rol en hun verbondenheid met medeburgers? Hoe kunnen juristen zich het best tot de 'schreeuw' van burgers verhouden?

Aan de hand van de *Filoktetes* en verschillende ethische denktradities schetst dit boek de contouren van een filoktetische beroepsethiek voor juristen. De kern van deze burgergerichte juridische beroepsethiek is drieledig: oog voor de basisbehoeften van burgers, ruimte geven aan de ontmoeting met burgers en streven naar burgerlijke integriteit. Hiermee geeft dit boek een antwoord op de vraag: wat zijn juristen burgers verschuldigd?

Iris van Domselaar is hoogleraar Rechtsfilosofie en Beroepsethiek voor Juristen aan de Universiteit van Amsterdam.

ISBN 978-94-6212-892-7

9 789462 128927 >

WWW.BOOM.NL/JURIDISCH